

ΦΥΛΑΚΗ ΚΑΙ ΒΙΑ: ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ*

Υπό ΝΕΣΤΟΡΑ Ε. ΚΟΥΡΑΚΗ

Αναπληρωτή Καθηγητή Εγκληματολογίας
στο Τμήμα Νομικής του Παν/μίου Αθηνών

1. Είναι, νομίζω, δύσκολο να μιλήσει κανείς για τη βία στις φυλακές χωρίς ν' αναφερθεί αναλυτικά στην ίδια τη δομή, οργάνωση και λειτουργία της φυλακής ως μικροκοινωνίας, μέσα από τους κόλπους της οποίας εκπορεύεται η βία. Και είναι, ίσως, εξίσου δύσκολο να μιλήσει κανείς για τη «μικροκοινωνία» της φυλακής χωρίς ν' αναζητήσει τους λόγους για τους οποίους εκδηλώνεται τόσο συχνά μέσα σ' αυτήν η ατομική και η ομαδική βία. *Φυλακή και βία συνδέονται λοιπόν στενά μεταξύ τους, αλλά και αλληλεπηρεάζονται έντονα ως προς την εκάστοτε μορφή και την υφή τους.* Στις αναπτύξεις που ακολουθούν θα επιχειρηθεί (1) η διαχρονική ανάλυση της μικροκοινωνίας της φυλακής, των ανθρώπων που την απαρτίζουν (ιδίως όμως των κρατουμένων) και του υποπολιτισμού της, (2) η παράλληλη διερεύνηση των θεωριών που τείνουν να ερμηνεύσουν την ανάπτυξη και διάδοση αυτού του υποπολιτισμού της φυλακής και (3) η εξέταση των ειδικότερων μορφών με τις οποίες εκδηλώνεται η (ατομική ή/και ομαδική) βία στις φυλακές και των παραγόντων στους οποίους μπορεί ν' αποδοθεί η ανάπτυξη και εκδήλωση αυτής της βίας.

I. Η μικροκοινωνία των κρατουμένων

1. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τυπολογίες.

2. Η φυλακή εμφανίζει, εκ πρώτης όψεως, πολλά από τα *χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας*: Έχει μία καθιερωμένη κοινωνική οργάνωση και κατανομή της εργασίας, μία δομή καθιερωμένων ρόλων, μία λίγο ή πολύ αναγνωρισμένη ηγεσία, ένα σύστημα κανόνων και επιδιωκτέων σκοπών, μίαν αυτεπίγνωση, τέλος, της δικής της ταυτότητας, δηλ. μίαν επίγνωση του «εμείς»⁽¹⁾. Συνάμα όμως είναι μία μικροκοινωνία

* Προδημοσίευση από τον Τιμητικό Τόμο για τον Αθανάσιο Κανελλόπουλο. Σημαντική για την εκπόνηση ενός αρχικού σχεδίου αυτής της εργασίας, που παρουσιάστηκε στη διάρκεια εκδήλωσης της Ελληνικής Εταιρείας Θεματολογίας και του Εργαστηρίου Εγκληματολογίας της Νομικής Σχολής Θράκης την 16.5.1990 στην Αθήνα (Ινστιτούτο Goethe), υπήρξε η αξιολόγηση σχετικού βιβλιογραφικού υλικού από τον μεταπτυχιακό υπότροφο κ. Νίκο Κουλούρη, τον οποίο ευχαριστώ και από τη θέση αυτή. Η τελική επεξεργασία και διαμόρφωση της εργασίας έγινε στις βιβλιοθήκες του βρετανικού Παν/μίου Reading και του γερμανικού Max - Planck - Institut für ausländisches und internationales Strafrecht (Freiburg/Br.) τον Αύγουστο 1990.

(1) Από την απέραντη βιβλιογραφία για την έννοια και τα χαρακτηριστικά της «κοινωνίας» βλ. ιδίως: E.M. Wallner, *Soziologie. Einführung in Grundbegriffe und Probleme*, Heidelberg: Quelle & Meyer 1979^ο, σελ. 19 επ. και Fr. H. Tenbruck, *Die kulturellen Grundlagen der Gesellschaft*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989 σελ. 59 επ. Πρβλ. H. Blumer, *Outline of Collective Behavior*, εις R.R. Evans (ed.), *Readings in Collective Behavior*, Chicago: McNally, 1975², σελ. 22-45: 30 και Man. Rehbinder, *Rechtssociologie*, Berlin/New York: de Gruyter, 1977, σελ. 87 επ.

νία με πολλές ιδιαιτερότητες, οι οποίες τη διαφοροποιούν σημαντικά από άλλες παρεμφερείς κοινωνικές ομάδες. Η κυριότερη ιδιαιτερότητα συνίσταται στο ότι η όλη δομή και λειτουργία της φυλακής έχει εξ ορισμού ως υπόβαθρο τη μη οικειοθελή πειθάρχηση των κρατουμένων προς τους σωφρονιστικούς υπαλλήλους⁽²⁾ και τη γενικότερη οργάνωσή της ως ολοκληρωτικού ιδρύματος⁽³⁾. Το στοιχείο αυτό συνεπάγεται αναπόδραστα μία κατ' αρχήν σχέση αμοιβαίας δυσπιστίας και, ενίοτε, αντιπαλότητας μεταξύ των δύο πλευρών, που πάντως επιτείνεται ή απαμβλύνεται ανάλογα με την έκταση και τον συγκεκριμένο τρόπο άσκησης της εξουσίας από το φυλακτικό προσωπικό επάνω στους κρατουμένους. Από τη βασική αυτή ιδιαιτερότητα επηρεάζονται ανάλογα και τα επιμέρους χαρακτηριστικά της φυλακής ως μικροκοινωνίας: Ακριβώς λόγω της ανελευθερίας και του ολοκληρωτικού χαρακτήρα που διέπει τις σχέσεις «κρατούντων» και κρατουμένων, οι δύο ομάδες αντιδιαστέλλονται έντονα μεταξύ τους τόσο ως προς την κοινωνική οργάνωση, την εργασία και τους ρόλους που διαδραματίζουν, όσο και ως προς τους τηρητέους κανόνες, την ηγεσία και την αυτεπίγνωση της ταυτότητας («εμείς») που έχει η κάθε ομάδα. Ουσιαστικά πρόκειται δηλ. για δύο μικροκοινωνίες που συστεγάζονται αλλά και αλληλεξαρτώνται – αλληλεπηρεάζονται μεταξύ τους μέσα από μία διπολικότητα ρόλων των μελών της κάθε ομάδας: Οι κρατούμενοι αναπτύσσουν συνήθως ένα δικό τους «υποπολιτισμό» (βλ. κατωτ. § 5), που εκλαμβάνει ως «λεβεντιά» και «αρετή» την αμφισβήτηση της αυθεντίας του φυλακτικού προσωπικού και που υπογραμμίζει την ανάγκη αλληλεγγύης μεταξύ των κρατουμένων. Παράλληλα όμως αποφεύγουν να έρχονται σε προφανή αντίθεση με το προσωπικό και με τον επίσημο κανονισμό της φυλακής, φοβούμενοι τις συνέπειες που μπορεί να έχει αυτό εις βάρος τους. Βρίσκονται έτσι εκ των πραγμάτων υποχρεωμένοι να υποδύονται συνάμα δύο ρόλους, έναν στις σχέσεις τους με το προσωπικό και έναν στις σχέσεις με τους άλλους κρατουμένους. Αλλά και το προσωπικό από την πλευρά του αντιμετωπίζει, έστω και σε μικρότερο βαθμό, ένα παρόμοιο πρόβλημα διπολικότητας ρόλων. Παρά την αναμφισβήτητη συγκέντρωση μεγάλης πειθαρχικής κ.λπ. εξουσίας στα χέρια τους, τα στελέχη του προσωπικού αναγκάζονται να επιδεικνύουν μία σιωπηρή ανοχή προς τον «κώδικα»

(2) K. Weis, Die Subkultur der Strafanstalten, εις: H. - D. Schwind/G. Blau (Hrsg.), Strafvollzug in der Praxis, Berlin/New York: de Gruyter, 1982, σελ. 239-255: 239 («Das besondere der Strafanstalt ist die unfreiwillige Unterordnung»)

(3) Βλ. κυρίως τα έργα του Erv. Goffman: Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates, New York: Anchor, 1961, σελ. 4 επ. και On the characteristics of total institutions (ως μέρος του προαναφερθέντος έργου), εις: D.R. Cressey (ed.), The Prison. Studies in Institutional Organization and Change, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961, σελ. 15-106: 17 επ., όπου ως κύριο χαρακτηριστικό του ολοκληρωτικού ιδρύματος θεωρείται η κατάργηση των ορίων (άρα η σύμμειξη), τα οποία συνήθως χωρίζουν τον ύπνο, το παιχνίδι και την εργασία. Έτσι στο ίδρυμα: (1) όλες οι μορφές της διαβίωσης πραγματώνονται στον ίδιο χώρο και κάτω από την ίδια αρμόδια αρχή: (2) κάθε φάση της καθημερινής δραστηριότητας ενός ατόμου σε ίδρυμα γίνεται με την παράλληλη παρουσία ενός μεγάλου αριθμού άλλων ατόμων, που όλα πρέπει να τυγχάνουν της ίδιας μεταχείρισης και να κάνουν τα ίδια πράγματα μαζί: (3) όλες οι φάσεις των καθημερινών δραστηριοτήτων είναι αυστηρά προκαθορισμένες και ακολουθούν η μία την άλλη (βάσει χρονοδιαγράμματος) σύμφωνα με σύστημα συγκεκριμένων κανόνων που επιβάλλονται άνωθεν και εκτελούνται με τη φροντίδα και την επιτήρηση του προσωπικού: και (4) οι διάφορες επιβαλλόμενες δραστηριότητες αποτελούν ως προς το περιεχόμενό τους μέρη ενός ενιαίου και συνολικού «έλλογου» σχεδίου, που έχει εκπονηθεί για την πραγμάτωση των επισήμων σκοπών του ιδρύματος.

των κρατουμένων και τις αξίες τους ή και να συνεργάζονται με ορισμένους από αυτούς (με ή χωρίς ανταλλάγματα), έτσι ώστε να επιτυγχάνουν την «ομαλή ροή» των πραγμάτων στη φυλακή, δίχως ένταση σχέσεων και στάσεις κρατουμένων ή αποδράσεις και αυτοκτονίες⁽⁴⁾. Η επίτευξη όμως μιας τέτοιας λεπτής ισορροπίας και διπολικότητας ρόλων στις σχέσεις μεταξύ κρατούντων και κρατουμένων δεν είναι βεβαίως καθόλου εύκολη. Και τούτο διότι η ατμόσφαιρα στη φυλακή φορτίζεται συνεχώς από την ένταση που προκαλούν τα λεγόμενα «δεινά της φυλάκισης» (*pains of imprisonment*), δηλ. οι στέρησεις της ελευθερίας, των υλικών αγαθών, των ετεροφυλικών σχέσεων και ακόμη του αισθήματος αυτοσεβασμού και ασφαλείας των κρατουμένων.⁽⁵⁾ Μέσα σε μία τέτοια ατμόσφαιρα, οποιαδήποτε άστοχη ενέργεια μπορεί να οδηγήσει σε αρνητισμό (απειθαρχία, απεργία πείνας, αυτοκτονία) ή και σε εκρηκτικές εκδηλώσεις βίας. Η πιθανότητα, όμως, πραγμάτωσης μιας τέτοιας προοπτικής εξαρτάται από σωρεία παραγόντων, που έχουν ειδικότερη σχέση με την εκάστοτε δομή, οργάνωση και λειτουργία της μικροκοινωνίας των φυλακών. Αλλά και η μικροκοινωνία αυτή επηρεάζεται με τη σειρά της από τις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις. Τούτο φαίνεται καθαρά και από μία σύντομη, έστω, επισκόπηση της εξέλιξης της φυλακής κατά τους νεότερους χρόνους:

3. Η φυλακή, αποτελώντας ανέκαθεν, κατά τον Foucault, τη «σκοτεινότερη περιοχή του μηχανισμού της δικαιοσύνης»⁽⁶⁾, δεν έπαψε ποτέ να έχει, αντίστοιχα, έναν (εμφανή ή συγκαλυμμένο) τιμωρητικό σκοπό, που προεξάρχει ίσως στην πράξη (τουλάχιστον έως τη μεταπολεμική περίοδο) περισσότερο από κάθε άλλον σκοπό ή λειτουργία της⁽⁷⁾. Παράλληλα όμως, οι αντιλήψεις της κάθε εποχής χρωμάτισαν με τον τρόπο τους την ειδικότερη μορφή που θεωρήθηκε ότι έπρεπε να υιοθετήσει η

(4) Βλ. ιδίως Gr. M. Sykes, *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*, Princeton: Princeton Univ. Press, 1958, ιδίως σελ. XIV επ., 40 επ., 58, ο οποίος επίσης είχε υπογραμμίσει, όπως και ο Goffman (ανωτ. σημ. 3), τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα της φυλακής· πρβλ. R.A. Cloward, *Social Control in the Prison*, εις: R.A. Cloward/D.R. Cressey et al (eds.), *Theoretical Studies in Social Organization of the Prison*, Millwood, N.Y.: Kraus 1975 (1960), 20-48: 35 επ. και J. Hohmeier, *Aufsicht und Resozialisierung*, Stuttgart: Enke, 1973, σελ. 9. επ., 65 επ. Επίσης: Κ.Γ. Γαρδίκια, *Εγκληματολογία*, τ. Γ' (Σωφρονιστική), Αθήναι: Αφοί Τζάκα, 1965³, σελ. 314 επ. Περισσότερο πολιτικές θεωρεί πάντως τις σχέσεις αυτές στην πράξη ο Kelsey Kauffman, *Prison Officer's Attitudes and Perceptions of Attitudes. A Case of Pluralistic Ignorance*, εις: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 18:1981, 272-294: 291 επ.

(5) Και στο σημείο αυτό πολύτιμες είναι οι αναπτύξεις του Sykes, ανωτ. (σημ. 4), σελ. 61 επ., ο οποίος εισήγαγε άλλωστε και τον όρο «the pains of imprisonment». Ο ίδιος αυτός όρος χρησιμοποιείται και ως τίτλος σχετικού βιβλίου των Rob. Johnson/Hans Toch (eds.), *The Pains of Imprisonment*, Beverly Hills: Sage, 1982, όπου εξετάζονται τα προβλήματα ψυχολογικής πίεσης (stress) των κρατουμένων.

(6) Mich. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris: Gallimard, 1975, σελ. 260 και ελλ. μτφρ. με τίτλο «Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής», από τις Κ. Χατζηδήμου και Ι. Ράλλη με επίμετρο του υπογράφοντος, Αθήνα: Ράππας, 1989, σελ. 333. Για τις ιδέες του Foucault περί της σύγχρονης φυλακής βλ. ιδίως την εργασία μου «Το πρόβλημα της ποινικής καταστολής στο έργο του Μισέλ Φουκά», εις: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδ. τεύχ. 68Α (αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη), Άνοιξη 1988, 130-149 και Θ. Χ. Παπαθεοδώρου, *Η έννοια της τιμωρίας*, Μία συνέντευξη του Μ. Foucault, Αθήνα/Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1990.

(7) Για τους αντικρουόμενους αυτούς σκοπούς ή λειτουργίες κατά την έκτιση μιας ποινής, ιδίως όταν επιδιώκονται ταυτόχρονα η φύλαξη και η μεταχείριση των κρατουμένων, βλ. π.χ. Lee H. Bowker, *Prisons: Problems and Prospects*, εις: S.H. Kadish (ed.), *Encyclopedia of Crime and Justice*, vol. 3, New York/London: The Free Press, 1983, 1225-1234: 1225 επ.

φυλακή, ώστε να γίνει αποδοτική για τον κρατούμενο και την κοινωνία⁽⁸⁾. Έτσι, στην εποχή της έντονης θρησκευτικής προσήλωσης και κάτω από την επίδραση των Κουακέρων στην Αμερική, η φυλακή παίρνει ορισμένες φορές τον χαρακτήρα μοναστηριού, ο δε κρατούμενος παραμένει νυχθημερόν σ' ένα κελλί, παρωθούμενος σε περισυλλογή ή και εργασία (απομονωτικό ή «πεννσυλβανικό» σύστημα). Αργότερα, και κάτω από την πίεση των αντιλήψεων για οικονομική και βιομηχανική ανάπτυξη, κερδίζει έδαφος η ιδέα της φυλακής σαν εργαστηρίου, με διαμόρφωση δηλ. κοινών χώρων εργασίας για τους κρατούμενους, αλλά χωρίς να επιτρέπονται οι μεταξύ τους συνομιλίες (μεικτό ή «ωβούρνειο» σύστημα). Κατά παρόμοιο τρόπο επιχειρήθηκε στη συνέχεια η λειτουργία της φυλακής σαν σχολείου (π.χ. σύστημα Borstal) και ψυχοθεραπευτηρίου (σύστημα «μεταχείρισης» — πρβλ. κατωτ. § 12), ανάλογα με τις ιδέες που πρυτάνευσαν κάθε φορά για την αποστολή του Κράτους (π.χ. ως «κράτους προνοίας») και για τους παράγοντες που ευνοούν ή περιστελλούν την εγκληματικότητα (π.χ. έλλειψη αγωγής, ψυχικές ανωμαλίες).

4. Στις παραπάνω περιπτώσεις οι κρατούμενοι τελούσαν συνήθως υπό τον άμεσο έλεγχο και την επιτήρηση του προσωπικού της φυλακής, γι' αυτό και οι διασυνδέσεις μεταξύ τους δύσκολα μπορούσαν να φθάσουν στο επίπεδο σχηματισμού μιας ενεργού μικροκοινωνίας. Παρόμοια, και οι εκδηλώσεις βίας είχαν εν προκειμένω περισσότερο ατομικό - παθητικό παρά ομαδικό - ενεργητικό χαρακτήρα (π.χ. αυτοκτονίες, ιδίως στα πλαίσια του απομονωτικού συστήματος). Συνήθως όμως οι οβιδιακές αυτές μεταμορφώσεις της φυλακής σε μοναστήρι, εργαστήριο κ.λπ. αποτελούσαν μάλλον την εξαίρεση, ενώ ο κανόνας ήταν πάντοτε (απλώς) η ασφαλής φύλαξη των κρατουμένων. Για την εξυπηρέτηση, μάλιστα του κύριου αυτού σκοπού ανεγέρθηκαν ήδη από τις αρχές του 19ου αι. ογκώδη κτίρια - φρούρια, τα λεγόμενα «σωφρονιστήρια» (penitentiaries, big houses, megaprisons), με κύρια αρχιτεκτονική και λειτουργική φιλοσοφία τη στέγαση όσο το δυνατόν περισσότερων κρατουμένων με τον μικρότερο αριθμό φυλακτικού προσωπικού και με το μικρότερο οικονομικό κόστος.⁽⁹⁾ Συσσωρεύθηκαν έτσι χιλιάδες κρατούμενοι χωρίς ιδιαίτερο μεταξύ τους διαχωρισμό και χωρίς επαρκή επιτήρησή τους από ένα ολιγομελές προσωπικό (κοινοβιακό σύστημα). Αποτέλεσμα ήταν ν' αναπτυχθούν στις φυλακές αυτές διάφορες οργανωμένες ομάδες κρατουμένων με έντονα, στο σύνολό τους, τα γνωρίσματα της μικροκοινωνίας αλλά και της βίας που χαρακτηρίζει μία τέτοια ιδιόρρυθμη κοινωνία⁽¹⁰⁾.

(8) Για όσα ακολουθούν πρβλ. τις αναπτύξεις στο έργο μου «Ποινική Καταστολή», Αθήνα: Α.Ν. Σάκκουλας, 1985², passim και ιδίως σελ. 16 επ., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. Επίσης: Peter Scharf, Empty Bars: Violence and the Crisis of Meaning in the Prison, εις: M. Braswell/St. Dillingham/R. Montgomery, Jr. (eds.), Prison Violence in America, Cincinnati, Ohio: Anderson, 1985, 133-146:141 επ.

(9) Βλ. Ed. El. Flynn, The Ecology of Prison Violence, εις: A.K. Cohen, G.F. Cole/R.G. Bailey (eds.), Prison Violence, Lexington, Mass: Lexington Books, 1976, 115-133:122 επ. και Will. G. Nagel, Prison Architecture and Prison Violence, εις: A.K. Cohen et al (eds.), αυτοθι. σελ. 105-113:112 επίσης: J. Irwin, Prisons in Turmoil, Boston/Toronto: Little, Brown & Co., 1980, ιδίως σελ. 1 επ.

(10) W.G. Nagel, ανωτ. (σημ. 9), σελ. 12. Ευνόητο είναι ότι τη σύσταση και διατήρηση μιας τέτοιας μικροκοινωνίας ευνοεί η σταθερή και μακροχρόνια παραμονή κρατουμένων στο ίδιο μέρος. Σε φυλακές με έντονη κινητικότητα κρατουμένων (π.χ. φυλακές υποδίκων) τα χαρακτηριστικά της μικροκοινωνίας των κρατουμένων παρατηρούνται σπανιότερα και σε μικρότερη ένταση.

Διάφοροι χαρακτηριστικοί τύποι - ρόλοι αυτής της κοινωνίας περιγράφηκαν με γλαφυρότητα από τον βασικό μελετητή της, τον Gresham M. Sykes⁽¹¹⁾, με αναφορές και στη γενικότερη λειτουργία της φυλακής που μελετήθηκε (επρόκειτο για μία φυλακή μείζονος ασφαλείας με 1200 κρατούμενους και 300 σφωρονιστικούς υπαλλήλους). Χρησιμοποιήθηκαν μάλιστα για την περιγραφή αυτή οι ονομασίες και τα παρωνύμια που δίνουν οι ίδιοι οι κρατούμενοι ο ένας στον άλλο: «μεταπράτης» (merchant ή businessman) για τον εμπορευόμενο κρατούμενο, που πουλάει σε υψηλές τιμές διάφορα είδη και υπηρεσίες ή διαμεσολαβεί μεταξύ κρατουμένων και προσωπικού, «γορίλλας» (gorilla) για τον σωματώδη κρατούμενο που αρπάζει τα είδη αυτά από τους άλλους δια της βίας, «λύκος» (wolf) για τον κρατούμενο - επιβήτορα, «αδελφή» (quean ή queen) για τον θηλυπρεπή ομοφυλόφιλο κρατούμενο, και άσημος» (runk) ή «μικρός» (fag) για όσους εξαναγκάζονται ή πείθονται με ανταλλάγματα σε ομοφυλοφιλικές σχέσεις. Πέρα όμως από τις εξειδικευμένες αυτές περιοχές της οικονομικής συναλλαγής και των γενετήσιων σχέσεων, ο Sykes περιγράφει και τύπους με ευρύτερο ρόλο, όπως ο «αληθινός άντρας» (real man), που αντέχει στις κακουχίες της φυλακής με αξιοπρέπεια, το «ποντίκι» (rat), που «καρφώνει» τους συγκρατούμενους του, και ο «σκληρός» (tough), που «αρπάζεται» με τους συγκρατούμενους του για το παραμικρό. Οι τυπολογίες του είδους αυτού, παρά τα προφανή τους μειονεκτήματα (πολλαπλότητα ή και καθολική απουσία ρόλων — τύπων στο ίδιο πρόσωπο⁽¹²⁾, προκρούστεια και εξωπραγματική σχηματοποίηση μιας πολύμορφης κατάστασης⁽¹³⁾), είχαν προσελκύσει ήδη από παλαιότερα το έντονο ενδιαφέρον πολλών ερευνητών, ιδίως Αμερικανών, που τις συνδύασαν με μορφές συμπεριφοράς. Ιδίως ο Clarence Schrag στην ανέκδοτη διατριβή του (M.A.) «Social Types in a Prison Community» (University of Washington, 1944), σελ. 44, είχε προτείνει την υιοθέτησιν τεσσάρων τέτοιων τύπων κρατουμένων: Δηλ. του «σωστού άντρα» (right guy, περίπτωση αντίστοιχη με εκείνην του «αληθινού άντρα που αναφέρθηκε προηγουμένως), του «πολιτικάντη» τυχάρπαστου συμφεροντολόγου (politician), του «εκτός νόμου» απροσάρμοστου ταραχοποιού (outlaw) και του «καθώς πρέπει» κονφομιστή κρατουμένου (square John)⁽¹⁴⁾. Αργότερα ο Schrag, θεωρώντας ότι η τυπολογία αυ-

(11) G.M. Sykes, *ανωτ.* (σημ. 4), σελ. 84 επ., 106 και *passim*. Βεβαίως ο Sykes δεν ήταν ο πρώτος που μελέτησε (επί τόπου, μάλιστα) τη μικροκοινωνία των φυλακών και την ψυχολογία των κρατουμένων, υπήρξε όμως ο συνθετικότερος και οξυδερκέστερος έως τότε ερευνητής της. Από τις παλαιότερες συναφείς εργασίες ιδιαίτερα σημαντικές υπήρξαν εκείνες του Don. Clemmer, *The Prison Community*, New York: Holt, Rinehart & Winston, 1958, (1940) και βεβαίως του G. Radbruch, *Zur Psychologie der Gefangenschaft*, εις *ZStW* 32:1911, 339-354.

(12) Έτσι, π.χ. στην εμπειρική έρευνα που διενήργησε ο D.L. Garrity σε δύο φυλακές, και μολονότι εκτός από τους κλασικούς τύπους κρατουμένων του Schrag χρησιμοποιήθηκαν άλλοι τρεις ενδιάμεσοι, τελικά ένα σημαντικό ποσοστό (27% και 35% αντίστοιχα) των περιπτώσεων που ερευνήθηκαν δεν μπόρεσε να ταξινομηθεί σε κάποια τυπολογία: D.L. Garrity, *The Effects of Length Incarceration upon Parole Adjustment and Estimation of Optimum Sentence*, ανέκδοτη Ph. D. diss., Dept. of Sociology, University of Washington, Seattle 1956, σελ. 179-180, κατά παραπομπή του K. Weis, *ανωτ.* (σημ. 2), σελ. 247.

(13) Πρβλ. A.K. Cohen, *Prison Violence: A Sociological Perspective*, εις: A.K. Cohen et al (eds.), *ανωτ.* (σημ. 9), 3-22:15

(14) Πρβλ. παράθεση της σχτ. τυπολογίας από την ανέκδοτη εργασία του Schrag, εις: Dan. Glaser, *The Effectiveness of a Prison and Parole System*, Indianapolis/New York: The Bobbs - Merrill Co., 1964, σελ. 577. Μία ανάλογη τυπολογία, λιγότερο όμως λειτουργική, χρησιμοποίησαν οι R.R. Korn/Lloyd W. McCorkle στο έργο τους «Criminology and Penology», Holt and Co. (USA), 1959, σελ. 519 επ.

τή, που στηριζόταν άλλωστε σε παρωνύμια της φυλακής, είχε εξειδικευμένο χαρακτήρα, πρότεινε μία νέα τυπολογία, που λίγο - πολύ έχει πλέον καθιερωθεί⁽¹⁵⁾. Η τυπολογία αυτή επεκτείνεται και στο προϊδρυματικό παρελθόν του κρατουμένου (δηλ. στην κοινωνική και παραβατική του δραστηριότητα πριν από την είσοδό του στη φυλακή), ενώ ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται παράλληλα στον βαθμό προσαρμογής του κρατουμένου στους επίσημους κανονισμούς της φυλακής, σύμφωνα και με τις σχετικές διδασκαλίες του Merton για την ανομική συμπεριφορά⁽¹⁶⁾. Διακρίνονται έτσι τέσσερις τύποι κρατουμένων: ο αντικοινωνικός (antisocial), με «πλούσιο» ποινικό μητρώο και τάσεις απειθαρχίας στη φυλακή, ο «ψευδοκοινωνικός» (pseudosocial), με εκλεπτυσμένες μορφές εγκληματικής δραστηριότητας στο παρελθόν και διπλωματικούς ακροβατισμούς μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων μέσα στη φυλακή, ο «ακοινωνικός» (asocial), με εγκληματικό παρελθόν χωρίς σαφή κίνητρα και με έντονες τάσεις βιαιοπραγίας στη φυλακή, επίσης, δε, ο «φιλοκοινωνικός» (prosocial), συνήθως περιστασιακός εγκληματίας και υποστηρικτής του «κατεστημένου» στη φυλακή. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό από μία σύγκριση των δύο τυπολογιών του Schrag, οι μεταξύ τους αντιστοιχίες είναι σχεδόν απόλυτες: ο «σωστός άντρας» ανταποκρίνεται στον «αντικοινωνικό», ο «πολιτάντης» στον «ψευδοκοινωνικό», ο «εκτός νόμου» στον «ακοινωνικό» και ο «καθώς πρέπει» στον «φιλοκοινωνικό»⁽¹⁷⁾. Ενδιαφέρον είναι ακόμη να σημειωθεί ότι η πρώτη από τις τυπολογίες του Schrag χρησιμοποιήθηκε μ.ά. από τον Donald Garrity και για τη μελέτη της μεταϊδρυματικής εξέλιξης των κρατουμένων (κυρίως σε σχέση με παραβάσεις κατά την περίοδο της υφ' όρον απόλυσης - «parole»⁽¹⁸⁾), ενώ μία συναφής μορφή της ίδιας τυπολογίας, αλλά με πιο εκσυγχρονισμένη ορολογία, εφαρμόστηκε από την Lynne Goodstein⁽¹⁹⁾ για τη δική της έρευνα ως προς την έκταση της κοινωνικής (επαν)ένταξης ενός κρατουμένου μέσα στους έξι μήνες μετά την αποφυλάκισή του.

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις: οι βασικές υποθέσεις

5. Οι τυπολογίες περί κρατουμένων χρησιμοποιήθηκαν στην εγκληματολογική έρευνα κατά πρώτον για να διαπιστωθεί η συχνότητα παρουσίας του κάθε τύπου στις φυλακές ή και για να διερευνηθούν τα ειδικότερα προσωπικά του χαρακτηριστικά και η όλη εξέλιξή του πριν, κατά και μετά την παραμονή του κρατουμένου στη φυλακή⁽²⁰⁾.

(15) Cf. Schrag, Some Foundations for a Theory of Correction, εις: D.R. Cressey (ed.), *ανωτ.* (σημ. 3), 309-380, ιδίως σελ. 347 επ.· *πρβλ.* αναλυτικά: E. Lambropoulou, *Erlebnisbiographie und Aufenthalt im Jugendstrafvollzug*, Freiburg: Max - Planck - Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, 1987, σελ. 72 και της ίδιας (παραφερείς αναπτύξεις στα ελληνικά). Είναι η φυλακή κλειστό σύστημα: Ποιν. Χρ. ΛΣΤ'1986, 417-435: 424 και: Το σύστημα των κρατουμένων από την εποχή του Big House μέχρι τη σύγχρονη φυλακή, εις: *περ. Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 41-42, Ιούνιος 1990, 26-46:33.

(16) *Πρβλ.* τις σχετ. αναπτύξεις και βιβλ. παραπομπές στην εργασία μου «Η βία στη σύγχρονη κοινωνία», Αθήνα: Εκδ. Νομικής Επιθεώρησης 1989, σελ. 40 επ. και σημ. 108.

(17) Έτσι και D. Glaser, *ανωτ.* (σημ. 14), σελ. 577.

(18) D.L. Garrity, *The Prison as a Rehabilitation Agency*, εις: D.R. Cressey (ed.), *ανωτ.* (σημ. 3), 358-380. Βλ. επίσης και τη σχετ. εμπειρική έρευνα των J. Irwin/D.R. Cressey: *Thieves, Convicts and the Inmate Culture*, εις: *Social Problems*, 10: 1962, 142-155.

(19) L. Goodstein, *Inmate Adjustment to Prison and the Transition to Community Life*, εις: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 16: 1979, 246-272 και αναλυτική παρουσίαση από την E. Λαμπροπούλου, *ανωτ.* (σημ. 15: 1990), σελ. 40.

(20) Βλ. π.χ. E.D. Poole/R.M. Regoli/Ch. W. Thomas, *The Measurement of Inmate Social Role*

Παράλληλα, οι τυπολογίες αυτές παρουσίασαν ενδιαφέρον και για την ευρύτερη μελέτη των μηχανισμών λειτουργίας της φυλακής ως μικροκοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό διακρίθηκαν διάφορες «τάξεις» κρατουμένων (με «κατώτερη» και γενικά απωθητική τάξη τους εγκληματίες ηθών, τα «καρφιά», τους διανοητικά υπολειμμένους κ.ό.κ.⁽²¹⁾), διερευνήθηκαν τα γνωρίσματα των κρατουμένων με ιδιαίτερη ακτινοβολία και επιρροή στους άλλους (συνήθως πρόκειται εδώ για τους εκπροσώπους μιας σταθερής και «αντρίκιας» στάσης απέναντι στο φυλακτικό προσωπικό, που ωστόσο δεν έρχονται σε ανοιχτή σύγκρουση με αυτό⁽²²⁾), καθώς και για όσους κατέχουν θέσεις - κλειδιά στον μηχανισμό της φυλακής ή έχουν προσβάσεις στο προσωπικό, χωρίς να είναι καταδότες⁽²³⁾ και αναλύθηκαν οι λεπτές ισορροπίες στις «συμβιωτικές» σχέσεις μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων (π.χ. ο ρόλος όσων διαμεσολαβούν μεταξύ των συγκρατουμένων τους και τουφυλακτικού προσωπικού και οι επιπτώσεις για την πειθαρχία της φυλακής από την απομάκρυνση ή αντικατάστασή τους⁽²⁴⁾).

Η μεγάλη όμως διαμάχη μεταξύ των επιστημόνων εκείνης της εποχής επικεντρώθηκε γύρω από τους παράγοντες που ευνοούν την ανάπτυξη και την υιοθέτηση από τους κρατουμένους του λεγόμενου «υποπολιτισμού» της φυλακής⁽²⁵⁾. Ο υποπο-

Types: An Assessment, εις: *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 71: 1980, 317-324, όπου και αναφορές σε προγενέστερες εμπειρικές έρευνες. Επίσης και στην Ελλάδα η δεύτερη τυπολογία του Schrag χρησιμοποιήθηκε ως βάση σε έρευνα μεταξύ κρατουμένων από έξι ανδρικές φυλακές με κλιμακούμενη ένταση αυστηρότητας: *Ερευνητική Ομάδα Εγκληματολογίας* του Εθν. Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα. Προκαταρκτική Έκθεση, εις: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος 68Α (αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη), Άνοιξη 1988, 237-377, ιδίως σελ. 293 επ., 364.

(21) Βλ. ιδίως H.J. Kerner, Aufnahme und Eingliederung in die Anstalt, εις: G. Kaiser/H.J. Kerner/H. Schöch, *Strafvollzug*, Ein Lehrbuch, Heidelberg: C. F. Müller, 1982³, § 13, Rndr. 63 και 64, σελ. 340. Σε παρόμοια συμπεράσματα ως προς τους εγκληματίες οδηγήθηκαν επίσης η *Ερευνητική Ομάδα Εγκληματολογίας*, ανωτ. (σημ. 20), σελ. 300, 367 επ. και μία έρευνα συμμετοχικής παρατήρησης σε ελβετικές φυλακές: Cl. Montandon/B. Crettaz, *Paroles de Gardiens, Paroles de Déténus*, Genève: Masson, 1981, σελ. 166.

(22) Τούτο προέκυψε εν μέρει και από τις δύο έρευνες που αναφέρθηκαν στη σημ. 21: την ελληνική (σελ. 294 επ., 357, 305, 372) και την ελβετική (σελ. 167). Πρβλ. επίσης G.M. Sykes, ανωτ. (σημ. 4), σελ. 101, επ., 125. Πάντως από παλαιότερη αμερικανική έρευνα είχε διαπιστωθεί ότι ηγετικό ρόλο στις φυλακές διαδραματίζουν κυρίως όσοι κρατούμενοι εκτίουν πολυετείς ποινές και δημιουργούν συχνά ταραχές: Cl. Schrag, Leadership among prison inmates, εις: *American Sociological Review*, 19: 1954, 37-42.

(23) Βλ. ιδίως H.J. Lehner, Prestige und Solidarität in der Haft, εις: H. Steinert (Hrsg.), *Der Prozeß der Kriminalisierung. Untersuchungen zur Kriminalsoziologie*, München: Juventa, 1973, 144-156: 156, κατά παραπομπή του H. J. Kerner, ανωτ. (σημ. 21), § 13, Rndr. 63, σελ. 340· πρβλ. και N. Franco, Il carcere come luogo di produzione della violenza, εις: *Quaderni della rivista «La questione criminale»*, 1979, σελ. 140-141, κατά παραπομπή της Ευρ. *Αμνατιδίου*, Η βία στις φυλακές, στο: «Δελτίο Εγκληματολογικής Ενημέρωσης», τ. Α' τευχ. Ζ: Φεβρ. 1986, σελ. 17-21:18.

(24) Πρβλ. G.M. Sykes, ανωτ. (σημ. 4), σελ. 123 επ.

(25) Για την έννοια του «υποπολιτισμού» γενικά βλ. ιδίως Fr. Sack, Die Idee der Subkultur: Eine Berührung zwischen Anthropologie und Soziologie, εις: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 23: 1971, 261-282 και Rolf Schwendter, Theorie der Subkultur, Konstanz: Kiepenheuer & Witsch, 1971 (1978²) σελ. 9 επ. Επίσης ενδιαφέρουσα και πρωτοποριακή για την εποχή της είναι η εννοιολογική οριοθέτηση που επιχείρησε ο J. Milton Yinger στην εργασία του *Contraculture and Subculture*, εις: *American Sociological Review*, 25: 1960, 625-635. Αφού ομαδοποιεί εκεί τις συνήθεις έννοιες του «υποπολιτισμού» σε τρεις κατηγορίες, προτείνει την υιοθέτηση του όρου «αντιπολιτισμός» ειδικά για

λιτισμός αυτός έχει κυρίως την έννοια ενός συστήματος - «κώδικα» κοινών αξιών, «στάσεων», πεποιθήσεων και κανόνων συμπεριφοράς που συνήθως εκφράζουν αμφισβήτηση προς την αυθεντία της φυλακής και των κατεστημένων εκπροσώπων της, με παράλληλη, αν και όχι αναγκαστική, εκδήλωση αλληλεγγύης των κρατουμένων μεταξύ τους⁽²⁶⁾. Το ερώτημα που ανακύπτει εδώ είναι το κατά πόσον ο εν λόγω υποπολιτισμός «παράγεται» και εκμανθάνεται πρωτίστως μέσα στη φυλακή, μέσω κάποιας διαδικασίας προσαρμογής των κρατουμένων στον υποπολιτισμό αυτό («ιδρυματοποίηση» - *prisonization*⁽²⁷⁾), ή μήπως μεταφέρεται και εισάγεται στη φυλακή κα-

την περίπτωση κατά την οποία ορισμένοι κανόνες επιείγοντος χαρακτήρα αναδύονται ή αναφύονται σε συγκρούσιακές καταστάσεις. Πρβλ. επίσης ως προς τον λεγόμενο «υποπολιτισμό της βίας» την κλασική φερόνυμη μελέτη των Μ.Ε. *Wolfgang*/Fr. *Ferracuti*, *The Subculture of Violence. Towards an Integrated Theory in Criminology*, London: Tavistock 1967 (αναπτύξεις στην εργασία μου ανωτ. (σημ. 16), σελ. 38.

(26) Στον υποπολιτισμό της φυλακής με κοινοβιακό χαρακτήρα κυριαρχούν έτσι, μεταξύ των κρατουμένων, αξιωματικά παραγγέλματα όπως «μην υποστηρίζεις το προσωπικό», «νά'σαι ξύπνιος και άντρας», «μην εκμεταλλεύεσαι τους άλλους», «μην καρφώνεις», «πέρνα τον καιρό σου ήσυχα» - βλ. π.χ. G.M. *Sykes*, ανωτ. (σημ. 4), ιδίως σελ. 99 επ. και St. *Harbordt*, *Die Subkultur des Gefängnisses. Eine soziologische Studie zur Resozialisierung*, Stuttgart: Enke, 1972² (1967¹), σελ. 22 επ.· πρβλ. επίσης αναλυτικά Ε. *Λαμπροπούλου*, ανωτ. (σημ. 15:1990), σελ. 31 με περαιτέρω παραπομπές από την παλαιότερη βιβλιογραφία (σημ. 45). Θα πρέπει πάντως εδώ να τονισθούν ιδιαίτερος δύο σημεία: *Πρώτον*, ότι στην πράξη η συνοχή των κρατουμένων που βρίσκονται σε κοινοβιακές φυλακές είναι σχετικώς μικρή λόγω του πνεύματος εκμετάλλευσης που κυριαρχεί, ιδίως από την πλευρά των «σκληρών» και μεταπρατών καταδίκων: G.M. *Sykes*, *Men, Merchants and Toughs: A Study of Reactions to Imprisonment*, εις: *Social Problems*, 4: 1956, 130-138· R.H. *McCleery*, *Authoritarianism and the Belief Systems of Incurables* (ειδικά για τους λεγόμενους «αβελτίωτους» εγκληματίες), εις: D.R. *Cressey* (ed.), ανωτ. (σημ. 3), 260-306: 290 επ. για την κοινωνιολογική έννοια της «συνοχής» (cohesiveness) και τα στοιχεία της πρβλ. Μ.Ε. *Shaw*, *Dynamics of Small Group Behavior, Mexico/Montreal etc.*: Mc Graw - Hill 1971, 1976, σελ. 197 επ. Και *δεύτερον*, ότι τα αξιωματικά παραγγέλματα που μνημονεύονται εδώ καταγράφηκαν σε αμερικανικές φυλακές κοινοβιακού χαρακτήρα και μείζονος ασφαλείας των δεκαετιών '50 και '60, συνήθως με εκατοντάδες κρατουμένους. Επομένως η γενίκευση των παραγγελλμάτων αυτών για κρατουμένους φυλακών της σημερινής Ευρώπης, όπου η σύνθεση των φυλακών, το είδος και η οργανωτική τους δομή, καθώς και η γενικότερη νοοτροπία των πολιτών της κάθε χώρας είναι οπωσδήποτε διαφορετική, θα πρέπει να γίνεται με εξαιρετική περίσκεψη· πρβλ. H. *Müller - Dietz*, *Empirische Forschung und Strafvollzug*, Frankfurt a. M.: Klostermann, 1976, σελ. 21.

(27) Η εισαγωγή του όρου «ιδρυματοποίηση», ο οποίος τείνει πλέον να περιλάβει όλα τα «ολοκληρωτικά ιδρύματα» (ανωτ., σημ. 3), οφείλεται στον Don. *Clemmer*, ανωτ. (σημ. 11), ιδίως σελ. 299 και του *ιδίου*, *Observations on Imprisonment as a Source of Criminality*, εις: *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 41: 1950, 311-319: 315 («The manner and way in which the prison culture is absorbed by some of its people can be thought of as a process of prisonization»). Ο *Clemmer*, πάντως, δεν κατατάσσεται στους υποστηρικτές μιας ακραιφνούς θεωρίας του ενδογενούς υποπολιτισμού (βλ. κατωτ., σημ. 32). Για τη σχέση της ιδρυματοποίησης με τις δύο θεωρίες που εξετάζονται στη συνέχεια, δηλ. του «ενδογενούς» και του «μεταφερόμενου» πολιτισμού, ιδιαίτερα κατατοπιστική και βιβλιογραφικά ενημερωμένη είναι η εργασία του Ch. W. *Thomas*: *Theoretical Perspectives on Prisonization: A Comparison of the Importation and Deprivation Models*, εις: *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 68: 1977, 135-145· πρβλ. επίσης R. *Ortmann*, *Prisonisierung*, λήμμα εις: G. *Kaiser*/H. - J. *Kerner*/Fr. *Sack*/H. *Schellhoss* (Hrsg.), *Kleines Kriminologisches Wörterbuch*, Heidelberg: C.F. Müller, 1985², σελ. 341-345 με περαιτέρω βιβλ. παραπομπές. Σημειώνεται ακόμη ότι οι Ter. *Morris*/Pauline *Morris*, *Pentonville. A Sociological Study of an English Prison*, London: Routledge & Kegan Paul, 1963, σελ. 170, διευρύνουν τον όρο «ιδρυματοποίηση» στο ψυχοπαθολογικό επίπεδο, ως διάβρωση δηλ. της προσωπικότητας του κρατουμένου, ενώ και συγγραφείς όπως ο G.P. *Alpert*, *Patterns of Change in Prisonization: Longitudinal Analysis*, εις: *Criminal Justice and Behavior*, 6: 1979, 159-174 συσχετίζουν τον ιδρυματισμό με το αίσθημα της αδυναμίας

τά βάση 'απ' έξω, μέσω της εγκληματικής προϊστορίας, των βιωμάτων και του συστήματος αξιών του κάθε κρατουμένου. Οποσδήποτε το ερώτημα με τη μορφή αυτή ανάγεται τελικά στο γενικότερο πρόβλημα του βαθμού σημασίας που έχουν στη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς οι παράγοντες *περιβάλλον και προσωπικότητα*, ένα πρόβλημα αναπάντητο έως σήμερα, τουλάχιστον στη γενικότητα με την οποία διατυπώνεται εδώ⁽²⁸⁾. Ωστόσο το πρόβλημα φαινόταν τότε περισσότερο επιδεκτικό μελέτης και επίλυσης στο πλαίσιο της φυλακής και των κρατουμένων, λόγω του κλειστού και ολοκληρωτικού χαρακτήρα που, όπως αναφέρθηκε, παρουσιάζει αυτός ο θεσμός.

6. Προτάθηκαν έτσι δύο ειδικότερες θεωρίες: Η πρώτη θεωρία, εκείνη του «*ενδογενούς υποπολιτισμού*» (indigenous origin hypothesis), στηρίζεται στην ευρύτερη κοινωνιολογική θεωρία του δομολειτουργισμού (structural - functionalism με κύριο εκπρόσωπο τον Talcott Parsons κατ' επίδραση και από τον Max Weber)⁽²⁹⁾. Πρεσβεύει ότι ο υποπολιτισμός του κρατουμένου εκπηγάει μέσα από την ίδια τη δομή της φυλακής και είναι το λειτουργικό αποτέλεσμα της αμυντικής αντίδρασης του κρατουμένου ν' αντιμετωπίσει τις κοινωνικές, οικονομικές, γενετήσιες και συναισθηματικές στερήσεις (deprivations) της φυλακής (ανωτ. § 2)⁽³⁰⁾. Η υιοθέτηση του

και της αλλοτριώσης· πρβλ. προς αυτή την κατεύθυνση και L. Goodstein/D. Layton Mac Kenzie/P. Lance Shotland, Personal Control and Inmate Adjustment to Prison, εις: *Criminology*, 22: 1984, 343-369: 357 επ., των οποίων όμως τα συμπεράσματα αναιρούνται εν μέρει από την επόμενη μελέτη τους: D. Layton Mac Kenzie/L. Goodstein/D.C. Blouin, Personal Control and Prisoner Adjustment: An Empirical Test of a Proposed Model, εις: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 24: 1987, 49-68:65 επ.

(28) Συνήθως η απάντηση στο πρόβλημα αυτό, τουλάχιστον για τα εγκλήματα βίας, στηρίζεται σε μαθηματικές εξισώσεις όπως αυτή που υποδείχθηκε από τον Ed. I. Megargee, *A Critical Review of Theories of Violence*, εις: *Crimes of Violence. A Staff Report Submitted to the National Commission on the Causes & Prevention of Violence*, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, Dec. 1969, vol. 13, σελ. 1037-1115:1045 επ.· πρβλ. τις σχετ. αναπτύξεις στην εργασία μου περί Βίας, ανωτ. (σημ. 16), σελ. 24 επ. και σημ. 60, καθώς και το συλλογικό έργο Ed. I. Megargee/J.E. Hokanson (eds.), *The Dynamics of Aggression. Individual, Group and International Analyses*, New York (Evanston) London: Harper & Row, 1970.

(29) Πρβλ. αντί άλλων I. Λαμπίρη - Δημάκη, *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*, Αθήνα: Α.Ν. Σάκκουλας, 1990⁶, σελ. 58 επ., καθώς και το κλασσικό έργο του Talcott Parsons «*The Structure of Social Action*», vol. I, II, New York/London. The Free Press, 1968 (1937), του οποίου ολόκληρος ο δεύτερος τόμος έχει ως αντικείμενο την κοινωνιολογική θεωρία του Max Weber. Επίσης ο T. Parsons είχε επιμεληθεί την έκδοση της αμερικανικής μετάφρασης σημαντικών αποσπασμάτων κοινωνιολογικού και οικονομικού χαρακτήρα από το έργο του M. Weber: *Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization*, edited with an Introduction by Talcott Parsons, London: The Free Press/Collier - Macmillan, 1964 (1947).

(30) Πέρα από τις αναπτύξεις του Sykes για τα «δεινά της φυλάκισης» (ανωτ., σημ. 5), χρήσιμη για την κατανόηση της θεωρητικής αυτής προσέγγισης περί «ενδογενούς υποπολιτισμού» θα ήταν και η συσχέτισή της με τη γνωστή θεωρία «απογοήτευση - επιθετικότητα» (frustration - aggression theory), που με κύριους εκπροσώπους τον J. Dollard (1939) και αργότερα τον Leonard Berkowitz (1962) εδέσποσε στην Αμερική κατά τις δεκαετίες '50 και '60· πρβλ. τις σχετ. αναπτύξεις στην εργασία μου περί Βίας, ανωτ. (σημ. 16), σελ. 34 επ. και (κριτικά): A.K. Cohen, ανωτ. (σημ. 13), σελ. 9 επ. Επίσης προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η θεωρία του Sutherland για τη «διαφοροποιούσα κοινωνική ένταξη» (differential association), κατά την οποία η (εγκληματική) συμπεριφορά αποτελεί προϊόν εκμάθησης - βλ. E.H. Sutherland/D.R. Cressey, *Criminology*, Philadelphia etc.: J. B. Lippincott, 1978¹⁰, κεφ. 4, σελ. 80 επ. και στην εργασία μου περί Βίας (σημ. 16), σελ. 42 και σημ. 111. Ως προς τις δυνατότητες για αξιοποίηση αυτής της θεωρίας από το δόγμα του ποινικού δικαίου βλ. ιδίως N.K. Ανδρουλάκη. Έχει ανάγκη και

υποπολιτισμού αυτού, κατά την υπό συζήτηση θεωρία, συντελείται λοιπόν νομοτελειακά σε κάθε φυλακή και μόνο σ' αυτήν (αυστηρά λειτουργιστικό πρότυπο) ή, έστω, διαφοροποιείται ως προς την έκταση και την έντασή της ανάλογα με τις περιβαλλοντικές περιστάσεις και τον διαφορετικό χαρακτήρα της κάθε φυλακής (αυστηρά περιστασιακό πρότυπο)⁽³¹⁾. Αποτελεί, δε, τη μοναδική διέξοδο του κρατουμένου για την ανακούφισή του από τα «δεινά της φυλάκισης». Εκείνο που πρέπει κυρίως να διερευνηθεί εμπειρικά, κατά την εν λόγω θεωρία, είναι ο βαθμός της ιδρυματοποίησης και δη από δύο ειδικότερες πλευρές: Πρώτον, σε συνάρτηση με τον χρόνο της εκτιώμενης ποινής από τον κάθε κρατούμενο (ερωτάται δηλ. αν επέρχεται ολοένα και μεγαλύτερη ιδρυματοποίηση όσο περισσότερο εκτίεται η ποινή, όπως υποστήριξε ο Clemmer⁽³²⁾, ή μήπως σημειώνεται πρόσκαιρη υποχώρηση της ιδρυματοποίησης στην αρχή και στο τέλος της κράτησης, όπως αντίθετα αποφάνθηκε ο Wheeler⁽³³⁾). Και δεύτερον, σε συνάρτηση με τον «τύπο» του κάθε κρατουμένου ή και σε συνδυασμό των δύο μεγεθών, χρόνου και «τύπου» (π.χ. ο Garabedian⁽³⁴⁾ θεώρησε ότι η εμπειρική του έρευνα επιβεβαιώνει την άποψη του Wheeler, αλλά μόνον ως προς τον «καθώς πρέπει» και τον «σωστό άντρα»). Η δεύτερη θεωρία, εκείνη του «μεταφερόμενου υποπολιτισμού» (importation hypothesis) έχει τις ρίζες της στη γενικότερη ανθρωπολογική θεωρία της «πολιτιστικής διάδοσης» (cultural diffusion, με εκπροσώπους π.χ. τον Elliot Smith, τον Fritz Graebner και τον Alfred Kroeber⁽³⁵⁾) και βασίζεται στην άποψη ότι ο υποπολιτισμός του κρατουμένου συσχετίζεται κυρίως με τον βαθμό «προϊδρυματικής κοινωνικοποίησής» του, δηλ. με την έκταση στην οποία αυτός υιοθέτησε κατά τον προηγούμενο βίο του αντιεγκληματικά ή, τουναντίον, εγκληματικά πρότυπα συμπεριφοράς, πράγμα το οποίο με τη σειρά του

δύναται να εμπλουτισθή το ποινικόν δόγμα δι' εγκληματολογικών δεδομένων, εις: του *ιδίου*, Ποινικά Μελέται, Αθήναι: Α.Ν. Σάκκουλας, 1972, 9-50: 44-45.

(31) Βλ. αναλυτικά Αl. Mandaraka - Sheppard, *The Dynamics of Aggression in Women's Prisons in England*, Aldershot, England/Vermont, USA: Gower, 1986, σελ. 35-36, όπου και ειδικότερες βιβλ. παραπομπές για τους εκπροσώπους της πρώτης και της δεύτερης τάσης.

(32) Βλ. Don, *Clemmer*, ανωτ. (σημ. 11), 298 επ. αλλά και του *ιδίου*, ανωτ. (σημ. 27:1959), σελ. 317, όπου υπογραμμίζεται η *σχετικότητα* της επίδρασης της φυλάκισης (και του χρόνου της διάρκειάς της) επάνω στον κρατούμενο λόγω της παρεμβολής και συνεπίδρασης παραγόντων που σχετίζονται με το προϊδρυματικό παρελθόν και την προσωπικότητα του κρατουμένου, την έκταση των σχέσεών του με πρόσωπα εκτός φυλακής κατά την έκτιση της ποινής του, τη στενότητα των σχέσεών του με τους άλλους κρατουμένους κ.ο.κ.

(33) St. Wheeler, *Socialization in Correctional Communities*, εις: *American Sociological Review*, 26:1961, 697-712.

(34) Pet. G. Garabedian, *Social Roles and Processes of Socialization in the Prison Community*, εις: *Social Problems*, 11:1963, 139-152: 151.

(35) Έτσι: Αl. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), η οποία επίσης συσχετίζει τη θεωρία του «μεταφερόμενου» υποπολιτισμού των H.S. Becker/B. Geer: *Latent Culture: A Note on the Theory of Latent Social Roles*, εις: *Administrative Science Quarterly*, 5: 1960, 304-313. Για το θέμα αυτό βλ. και τις αναλυτικές αναπτύξεις του Har. Klingemann, *Die kulturelle Übertragungstheorie als Ergklärungsmodell der Insassensubkultur im Strafvollzug*, εις: *Zeitschrift für Soziologie*, 4: 1975, 183-199: 184 επ. καθώς και τις αναφορές του Barry Schwartz στην εργασία του Pre - *Institutional vs. Situational Influence in a Correctional Community*, εις: *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 62: 1971, 532-542 και σημ. 7, 38. Ως προς την ανθρωπολογική θεωρία της «πολιτισμικής διάδοσης» βλ. και Fr. Plog/Cl. J. Jolly/Dan. G. Bates, *Anthropology. Decisions, Adaptation and Evolution*, New York: Knopf, 1976, σελ. 195 επ.

ανάγεται τελικά σε παράγοντες όπως η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση και ανατροφή, η εν γένει προσωπικότητα και η προϊστορία του κρατουμένου. Σύμφωνα με τους κυριότερους εισηγητές αυτής της θεωρίας, τον κοινωνιολόγο - εγκληματολόγο Donald R. Cressey και τον μαθητή του (πρώην κατάδικο!) John Irwin,⁽³⁶⁾ η ιδέα ενός ενιαίου και μοναδικού υποπολιτισμού στη φυλακή είναι μονόπλευρη και ανακριβής. Περισσότερο πιθανή φαίνεται, κατ' αυτούς, η ιδέα ενός «αμαλγάματος» τριών υποπολιτισμών. Από αυτούς, ο ένας απορρέει πράγματι μέσα από τη φυλακή και έχει ως δέκτες του όσους κρατουμένους βρίσκονται στον χώρο της φυλακής από την παιδική τους ηλικία, λόγω πρώιμης εγκληματικότητας. Αυτοί κάνουν τη φυλακή «σπίτι» τους και προσπαθούν να εκμεταλλεύονται την κατάσταση μέσα εκεί ως «γορίλλες», «λύκοι» ή «μεταπράτες», ενώ παράλληλα δεν έχουν ιδιαίτερες αναστολές να συμμετέχουν σε ταραχές ή στάσεις κρατουμένων. Αντίθετα, οι «κλέφτες» επιδιώκουν απλώς να περάσουν τον καιρό τους ήσυχα και γρήγορα αλλά και με αξιοπρέπεια απέναντι στον εαυτό τους, βιώνοντας τον υποπολιτισμό που είχαν ήδη εκτός φυλακής και διαδραματίζοντας ένα σταθεροποιητικό - αποτρεπτικό ρόλο σε περιπτώσεις ταραχών. Τέλος οι διάφοροι περιστασιακοί εγκληματίες (π.χ. εγκληματίες «πάθους» ή φοροφυγάδες) συντηρούν και αυτοί τον δικό τους υποπολιτισμό, αλλά τείνουν να συνεργάζονται με το φυλακτικό προσωπικό ή τουλάχιστον να μην αναμειγνύονται σε ταραχές.

3. Κριτική εκτίμηση των θεωρητικών προσεγγίσεων

7. Η θεωρία του «μεταφερόμενου υποπολιτισμού» εμφανίζεται ίσως αρκετά πειστική λόγω του μη απόλυτου χαρακτήρα της και των προσεκτικών διαφοροποιήσεων που επιχειρεί με κριτήριο τους «τύπους» των κρατουμένων. Ωστόσο το ζήτημα είναι πολύπλοκότερο: Μέσα σ' ένα κοινοβιακό σύστημα, όπου η λεγόμενη «δυναμική των ομάδων»⁽³⁷⁾ και εν μέρει η «ψυχολογία του πλήθους» (πρβλ. κατωτ., § 15) φαίνεται να έχουν πρωτεύοντα ρόλο πόσα περιθώρια μένουν, άραγε, για την ανάπτυξη πολλαπλών υποπολιτισμικών προτύπων κάποιας βαρύνουσας σημασίας; Αξίζει ίσως εδώ ν' αναφερθεί ένα ενδιαφέρον πείραμα «προσομοίωσης» (simulation) που έγινε προ ετών (1971) από τον καθηγητή της κοινωνικής ψυχολογίας Philip G. Zimbardo και το οποίο έκτοτε αναφέρεται συνεχώς στη σχετική βιβλιογραφία⁽³⁸⁾, ως εν-

(36) J. Irwin/D.R. Cressey, ανωτ. (σημ. 18), ιδίως σελ. 155· πρβλ. και J.B. Jacobs, Prisons: Prison Subculture, εις: S.H. Kadish (ed.), ανωτ. (σημ. 7), 1218-1224: 1221· επ., καθώς και την κριτική αντιμετώπιση της εργασίας των Irwin/Cressey από τον Julian Roebuck εις: Social Problems, 11: 1963, 193-200.

(37) Για τη «δυναμική των ομάδων» (group dynamics) και τη «συλλογική συμπεριφορά» (collective behavior) βλ. ιδίως το βιβλίο του M.E. Shaw που προανέφερα (ανωτ., σημ. 26) και επίσης: Mich. Brown/A. Goldin, Collective Behavior. A Review and Reinterpretation of the Literature, Pacific Palisades, Cal.: Goodyear, 1973· Rob. R. Evans (ed.), Readings in Collective Behavior, Chicago: McNally, 1975² (βλ. και σημ. 1 της παρούσας εργασίας)· J.B. Berry, Jr/M. David Pugh, Collective Behavior. Responses to Social Stress, New York/San Francisco: West Publishing Co., 1978· J.A. Schülein, Mikrosoziologie. Ein interactionsanalytischer Zugang, Opladen: Westdeutscher Verl., 1983, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

(38) Η πρώτη δημοσίευση της εργασίας του Zimbardo, με τίτλο «Pathology of Imprisonment», έγινε στο περ. Society, τομ. 9/2: 1972. Έκτοτε η εργασία αναδημοσιεύθηκε σε πλήθος ενημερωτικών συλλογικών εκδόσεων, μεταξύ των οποίων και στο έργο L.F. Travis III/M.D. Schwartz/T.R. Clear (eds.), Corrections. An Issues Approach, Anderson Publ. (USA), 1983², σελ. 99-105, από όπου χρησιμοποιήθηκε στην

δεικτικό της ψυχολογικής πίεσης που ασκεί η μικροκοινωνία της φυλακής επάνω στα μέλη της: Είκοσιτέσσερις (κατά τεκμήριο φυσιολογικοί) φοιτητές επιλέχθηκαν μέσω αγγελίας και συμφώνησαν έναντι καλής αμοιβής (εφόσον το πείραμα ολοκληρωνόταν) να δημιουργήσουν το ζωντανό σκηνικό μιας φυλακής. Ανέλαβαν δηλ. να υποδυθούν εξ ημισείας (ανά δώδεκα) τους ρόλους των φυλάκων και των κρατουμένων κάτω από συνθήκες αληθινής φυλακής σε τρεις οκτάωρες βάρδιες ημερησίως επί δύο εβδομάδες. Ωστόσο το πείραμα χρειάστηκε να διακοπεί εσπευσμένα την έκτη μόλις ημέρα λόγω των τρομακτικών, πράγματι, παρενεργειών που είχε στην ψυχολογική ισορροπία «κρατούντων» και «κρατούμενων»: οι «φύλακες» άρχισαν να μεταχειρίζονται τους άλλους σαν ζώα, νοιώθοντας άγρια χαρά να τους φέρονται με σκληρότητα, ενώ και οι «κρατούμενοι» από την πλευρά τους κατόντησαν δουλοπρεπή και απανθρωπισμένα ρομπότ, με μόνη τους έγνοια την απόδραση, την ατομική τους επιβίωση και την εκδίκηση στους «φύλακες». Όπως, μάλιστα, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Zimbardo, οι «κρατούμενοι» είχαν τόσο πολύ αφομοιώσει τον ρόλο τους, ώστε όταν «υπέβαλαν αίτηση» για υφ' όρον απόλυση και αυτή «απορρίφθηκε», επέστρεψαν απογοητευμένοι στα κελιά τους χωρίς να ζητήσουν, όπως φυσικά μπορούσαν να κάνουν, τη διακοπή της συνεργασίας τους στο πείραμα (μήπως, όμως, δεν το έκαναν διότι δεν ήθελαν να χάσουν την αμοιβή τους;).

Ασφαλώς το πείραμα αυτό δεν είναι βέβαιο ότι απηχεί την πραγματικότητα στις φυλακές, αφού μπορεί κανείς εύκολα να φαντασθεί τον ανεξέλεγκτο «ζήλο του νεοφωτίστου», με τον οποίον οι υποτιθέμενοι «φύλακες» επιδόθηκαν στο έργο τους, χωρίς φυσικά οι «κρατούμενοί» τους να μπορούν να τους αναχαιτίσουν ή ν' απευθύνουν διαμαρτυρίες για κακομεταχείριση σε κάποια ανώτερη αρχή (δεν αναφέρεται τίποτε σχετικό στο ενημερωτικό σημείωμα για το πείραμα). Πέραν τούτου, όμως, νομίζω ότι η τοποθέτηση του όλου ζητήματος στο επίπεδο μια διλημματικής επιλογής μεταξύ «ενδογενούς» και «μεταφερόμενου» υποπολιτισμού εμφανίζεται να παραχαράσσει την πολυπλοκότητα της επιστημονικής αλήθειας. Ίσως γι' αυτό και οι έρευνες που ασχολήθηκαν με τον έλεγχο των σχετικών θεωριών, κυρίως εκείνες του Akers και του Thomas, παρουσιάζουν αντιφατικότητα στα αποτελέσματά τους⁽³⁹⁾, δίνοντας το βάρος είτε στην πρώτη είτε στη δεύτερη θεωρία αντίστοιχα. Εξάλλου, το δίλημμα της επιλογής ανάμεσα στις δυο θεωρίες εμπεριέχει μέσα στην απολυτότητα της διατύπωσής του έναν ανυπέρβλητο ντετερμινισμό, που αποθαρρύνει οποιαδήποτε οργανωμένη προσπάθεια της Πολιτείας για κοινωνική (επαν)ένταξη των κρατουμένων, αφού η προσπάθεια αυτή θα βρεθεί αντιμέτωπη, έτσι κι αλλιώς, είτε με τον

παρούσα εργασία. Πρβλ. επίσης εκτενείς αναφορές του πειράματος αυτού εις K. Weis, ανωτ. (σημ. 2), σελ. 242.

(39) R.L. Akers/N.S. Hayner/W. Gruninger, Homosexual and Drug Behavior in Prison: A Test of the Functional and Importation Models of the Inmate System, εις: Social Problems, 21: 1973, 410-422: 421 (με άξονα ερευνητικού ενδιαφέροντος τα ναρκωτικά και την ομοφυλοφιλία στη φυλακή) και Ch. W. Thomas/S.C. Foster, Prisonization in the Inmate Contraculture, εις: Social Problems 20: 1972, 229-239: 237 (χωρίς ωστόσο να υιοθετεί μονόπλευρα τη θεωρία του «μεταφερόμενου» υποπολιτισμού). Για μίαν εξονυχιστική επισκόπηση των κατά καιρούς διεξαχθεισών εμπειρικών ερευνών ως προς τον υποπολιτισμό των κρατουμένων και για τα πορίσματα αυτών των ερευνών βλ. ιδίως το έργο του Lee H. Bowker, Prisoner Subcultures, Lexington Mass./Toronto: Lexington Books, 1977· πρβλ. επίσης Ch. W. Thomas/D.M. Petersen, Prison Organization and Inmate Subcultures, Indianapolis: Bobbs - Merrill, 1977, σελ. 41 επ.

«ενδογενή» είτε με τον «μεταφερόμενο» υποπολιτισμό. Ακόμη και αν επιχειρηθεί η σύζευξη των δύο θεωριών με κάποια «μεικτή θεωρία»⁽⁴⁰⁾, το αποτέλεσμα δεν νομίζω ότι ικανοποιεί, διότι *παραγνωρίζεται έτσι το στοιχείο της συνεχούς μετεξέλιξης και αλληλεπίδρασης* μεταξύ «κρατούντων» και κρατουμένων. Και ακριβώς το στοιχείο αυτό είναι ίσως το μόνο που μπορεί να θεμελιώσει και να εξηγήσει, κατά τη γνώμη μου, τη δυνατότητα προοδευτικής μετάβασης από έναν αντιπαραθετικό - διχαστικό υποπολιτισμό των κρατουμένων προς ένα σύστημα αξιών με άξονα την ψυχολογική υποστήριξη και ενεργητική βοήθεια προς τον κρατούμενο, όπως τουλάχιστον φαίνεται ότι μπορεί να γίνει με ιδρύματα - φυλακές προσανατολισμένες στο αναμορφωτικό ιδεώδες (κατωτ., § 12).

8. Από όσα λέχθηκαν προηγουμένως προκύπτει, νομίζω, η αναγκαιότητα διαμόρφωσης μιας άλλης θεωρίας για τον υποπολιτισμό της φυλακής, μιας θεωρίας δηλ. στηριγμένης όχι στον στείρο και στατικό δυϊσμό μεταξύ *argioi* «ενδογενούς» και *a rgioti* «μεταφερόμενου» υποπολιτισμού, αλλά στη δυναμική και συνεχώς ανανεούμενη έκφραση μιας αλληλενέργειας μεταξύ προσωπικού της φυλακής και κρατουμένων. Την αναγκαιότητα αυτή καλύπτει η *θεωρία της αλληλεπίδρασης*, που έχοντας ως γενικότερη αφετηρία τις ιδέες του William James, του George H. Mead και των μαθητών τους (symbolic interactionism⁽⁴¹⁾), μπορεί να τύχει εφαρμογής και στο εδώ ερευνώμενο θέμα υπό τις ακόλουθες δύο απόψεις:

Πρώτον, από την άποψη της *υποκειμενικής (φαινομενολογικής) εκτίμησης και σημασιοδότησης* των καταστάσεων εκ μέρους των κρατουμένων και του φυλακτικού προσωπικού. Γίνεται δηλ. δεκτό από τη θεωρία αυτή, ότι η σημασία με την οποία αξιολογείται ένα αντικείμενο ή μία ιδέα δεν υπάρχει εγγενής μέσα σ' αυτά, αλλά προκύπτει από την απάντηση του ανθρώπου σ' αυτά. Ο άνθρωπος, επομένως, «επενδύει» το περιβάλλον του με «σημασίες» (meanings) αλλά και επηρεάζεται αντίστοιχα από αυτές μέσα από μία διαδικασία επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης, στην οποία κύριο ρόλο διαδραματίζουν τα σύμβολα (χειρονομίες, γλώσσα). Η σημασιοδότηση αυτή αφορά ειδικότερα τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται κανείς αντικείμενα και ιδέες όπως: τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των άλλων και του ίδιου του εαυτού του («ποιοί είμαστε;»), η αξιολόγηση της κατάστασης («τι γνώμη έχω για την παρούσα κατάσταση και τις επιπτώσεις της;»), οι σκοποί και προθέσεις που έχουν οι συμμετέχοντες στην κατάσταση («τι θέλουμε να επιτύχουμε;»), οι ενέργειες που είναι πρόσφορες για την επίτευξη αυτών των σκοπών («με τι μέσα θα προχωρήσουμε;») και οι αιτιολογίες για την αναλαμβανόμενη δραστηριότητα («γιατί έχουμε

(40) Βλ. ιδίως ΑΙ. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 36 επ., όπου και περαιτέρω βιβλ. παραπομπές.

(41) Για το θέμα της συμβολικής αλληλεπίδρασης ιδιαίτερη σαφήνεια παρουσιάζουν οι αναπτύξεις του Th. M. Kando στο έργο του Social Interaction, Saint Louis: C.V. Mosby Co., 1977, κεφ. 6, σελ. 104-129. Πρβλ. ακόμη J.G. Manis/B. N. Meltzer (eds.), Symbolic Interaction. A Reader in Social Psychology, Boston: Allyn & Bacon, 1972², καθώς και τις ακόλουθες τρεις ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις του έργου του G.H. Mead: H. Joas, G.H. Mead. A Contemporary Reexamination of his Thought, Cambridge, Mass: The MIT Press, 1985, J.D. Baldwin, George Herbert Mead. A Unifying Theory for Sociology, Newbury Park/Beverly Hills etc.: Sage Publ., 1986 και Har. Wenzler, George Herbert Mead zur Einführung, Hamburg: Junius, 1990. Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική για το υπό εξέταση θέμα είναι η ανάλυση της κοινωνιολογικής θεωρίας του G.H. Mead που επιχειρείται από τον Γ.Β. Καββαδία στο έργο του «Γενική Κοινωνιολογία, I - II», Αθήνα/Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1983², κεφ. 5, σελ. 131-147.

αυτούς τους σκοπούς;»). Βεβαίως οι προδιαθέσεις και οι προθέσεις των συμμετεχόντων σε μία ενέργεια ενδέχεται να επηρεάζονται με τη σειρά τους από σωρεία άλλων ατομικών ή / και κοινωνικών παραγόντων, όπως οι γενικότερες «στάσεις», επιδιώξεις, αντιλήψεις, αξίες κ.ο.κ. που έχει κανείς μέσα του ή γύρω του.⁽⁴²⁾ Γεγονός όμως είναι, κατά τη θεωρία αυτή, ότι η προσοχή κατά την εξέταση μιας κατάστασης πρέπει να εστιάζεται όχι τόσο στο άτομο ή το κοινωνικό σύστημα, αλλά στην κοινωνική αλληλεπίδραση και διεργασία μεταξύ τους. Εν όψει των δεδομένων αυτών, σε πρακτικό πλέον επίπεδο, ο τρόπος με τον οποίο θ' αντιμετωπισθεί ο κρατούμενος από το προσωπικό της φυλακής ή γενικότερα από την κοινωνία και η σημασία που θ' αποδοθεί στις προηγούμενες και μετέπειτα πράξεις, ιδίως δε η τάση να στιγματίζεται ο κρατούμενος ως αδιόρθωτος εγκληματίας και «ξοφλημένος» ή αντίθετα να θεωρείται ως άτομο επιδεκτικό βελτίωσης και κοινωνικής (επαν)ένταξης, αποτελούν το κρίσιμο εκείνο στοιχείο που θα σημασιοδοτήσει τελικά την αντίληψη του κρατουμένου για τον εαυτό του και για τους άλλους, άρα και τον υποπολιτισμό του. Θετική σημασιοδότηση των πράξεων και των προοπτικών του κρατουμένου δημιουργούν, λοιπόν, σ' αυτόν αυτοπροδοκίες για ένα καλύτερο μέλλον⁽⁴³⁾, ενώ αντίθετα η αρνητική σημασιοδότησή τους εμπεδώνει σ' αυτόν την πεποίθηση μιας μονόδρομης εγκληματικής «σταδιοδρομίας» που καλείται ν' ακολουθήσει αναπότρεπτα μέσα σε μία εχθρική γι' αυτόν κοινωνία (ιδέα της «αυτοεκπληρούμενης προφητείας»⁽⁴⁴⁾). Αλλά και από την άλλη πλευρά, σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του φυλακτικού προσωπικού παίζει ο τρόπος με τον οποίο τα στελέχη του αντιμετωπίζονται από τους κρατουμένους.

Δεύτερον, η θεωρία της αλληλεπίδρασης μπορεί να τύχει εδώ εφαρμογής από την άποψη της *συνεχούς ρευστότητας του κοινωνικού γίνεσθαι*. Η διαρκής αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων σε μία κοινωνική πραγματικότητα συνεπάγεται αντίστοιχα την ανάγκη μιας αδιάκοπης επανεξέτασης και επανασημασιοδότησης των καταστάσεων τις οποίες καλούνται οι συμμετέχοντες κάθε φορά ν' αντιμετωπίσουν. Σε αντίθεση, λοιπόν με την ψυχολογία της συμπεριφοράς (behaviourism), η θεωρία της (συμβολικής) αλληλεπίδρασης υποστηρίζει ότι τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος δεν προδικάζουν κατά κανένα τρόπο μία συγκεκριμένη αντίδραση, πολύ περισσότερο μάλιστα αφού η τελική διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς συναρτάται με πλήθος ειδικότερων και ασύλληπτων εμπειρικά παραγόντων, που και αυτοί αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Επομένως, κατά τη θεωρία αυτή, οι ίδιοι άνθρωποι στα ίδια ερεθίσματα ενδέχεται ν' αντιδράσουν κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο (άρα δεν υπάρχει «ντετερμινισμός» στις ανθρώπινες πράξεις), η δε πορεία των γεγο-

(42) Βλ. ιδίως Th. M. Kando, ανωτ. (σημ. 41), σελ. 105 επ. και R.A. Stebbins, *Studying the Definition of the Situation: Theory and Field Research Strategies*, εις: *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 1972, 193-211, κατά παραπομπή του J. Heiss, *The Social Psychology of Interaction*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice - Hall Inc., 1981, σελ. 180 επ. Ολόκληρη η μελέτη του Stebbins βρίσκεται επίσης δημοσιευμένη στο ανωτέρω (σημ. 41) έργο του J. G. Manis/B.N. Meltzer (eds.), σελ. 337-355.

(43) Η σημασία αυτή των αυτοπροσοδικιών έχει τονισθεί ήδη από ορισμένους ερευνητές, κυρίως όμως από τους Ch. W. Thomas/S.C. Foster, ανωτ. (σημ. 39), σελ. 237· Ch. W. Thomas, ανωτ. (σημ. 27), σελ. 145· G. P. Alpert, ανωτ. (σημ. 27), σελ. 172.

(44) Πρβλ. ως προς το σημείο αυτό Al. Mandarakaa - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), ιδίως σελ. 202/203.

νότων να εξελιχθεί αντίθετα από τις προθέσεις και προσδοκίες τους⁽⁴⁵⁾. Τούτο πρακτικά σημαίνει ότι, προς το παρόν τουλάχιστον, οποιαδήποτε πρόβλεψη για την περαιτέρω εξέλιξη ενός κρατούμενου μόνο σε εικασίες μπορεί να στηρίζεται. Και ακόμη, ότι, έως ένα βαθμό, κανείς κρατούμενος δεν επιτρέπεται να θεωρείται σαν αμετανόητος και αδιόρθωτος εγκληματίας⁽⁴⁶⁾, αλλά και ότι, αντίστροφα, για κανέναν πολίτη δεν είναι εξασφαλισμένο πως θα συνεχίσει να είναι «νομοταγής» έως το τέλος της ζωής του. Βεβαίως, το μέγεθος των πιθανοτήτων προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση μπορεί πράγματι ν' αποτελέσει τη βάση κάποιας πρόβλεψης και πρόγνωσης για το μέλλον. Ωστόσο, η τελική μορφή που θα πάρουν τα πράγματα είναι κάτι που βρίσκεται, έως τώρα, έξω από τη σφαίρα του ανθρώπινου επιστητού, χωρίς βεβαίως αυτό ν' αποκλείει ότι εφ' όσον και καθ' όσον υπάρξουν συνεχείς προσπάθειες επίδρασης στο αποτέλεσμα, οι πιθανότητες επίτευξής του εμφανίζονται σαφώς αυξημένες και αγγίζουν, οριακά, τη βεβαιότητα.

9. Η θεωρία της αλληλεπίδρασης είχε έως τώρα σημαντική και ευεργετική, πράγματι, απήχηση στην *stricto sensu* εγκληματολογική επιστήμη, κυρίως μέσα από τη θεωρία του στιγματισμού και της ετικέτας⁽⁴⁷⁾. Ωστόσο, κατά περίεργο τρόπο η απήχυσή της στη σωφρονιστική σκέψη και έρευνα υπήρξε έως τώρα υποτονική⁽⁴⁸⁾ και εντοπίζεται μόνο σε 2-3 εμπειρικές έρευνες⁽⁴⁹⁾. Και αυτές όμως παρουσιάζουν ελλείψεις για δύο λόγους: Πρώτον, διότι βασίσθηκαν στη θεωρία της αλληλεπίδρασης χωρίς προηγούμενη διεξοδική της μελέτη (ως θεωρητικό υπόβαθρο χρησιμοποιήθηκε απλώς το έργο του Silverman για τη θεωρία των οργανώσεων...⁽⁵⁰⁾) και δεύτερον, διότι δεν προχώρησαν στον συνδυασμό της θεωρίας της αλληλεπίδρασης με τις δύο άλλες συναφείς θεωρίες (του «ενδογενούς» και του «μεταφερομένου» υπο-

(45) Βλ. ιδίως A.K. Cohen, ανωτ. (σημ. 13), σελ. 8 και J. Heiss, ανωτ. (σημ. 42), σελ. 182 επ.

(46) Έτσι ορθά ο Δημ. Καρανίκας ήδη από το 1950 (Σωφρονιστική τ. Β', Θεσσαλονίκη, σελ. 15). Ως προς παλαιότερες γνώμες περί «αβελτίωτων» εγκληματιών βλ. π.χ. εις M.N. Μπακατσούλα, Γενικά Αρχαία Σωφρονιστικής, Αθήναι: Α.Ν. Σάκκουλας, 1971, σελ. 43 επ.

(47) Βλ. πρόχειρα A.T. Scull, Deviance and Social Control, εις: N.J. Smelser (ed.), Handbook of Sociology, Newbury Park/Beverly Hills etc.: Sage Publ., 1988, 667-693: 677 επ. και St. Cohen, Κοινοτικός έλεγχος: Απομυθοποίηση ή επαναβεβαίωση; (εισαγ. και μεταφρ. Τηλ. Σεράση) εις: περ. Σύγχρονα Θέματα, ανωτ. (σημ. 15), 21-25. Επίσης, από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. τη μελέτη μου «Οι σύγχρονες προοπτικές της Εγκληματολογίας», περ. «Αρμενόπουλος», 39: 1985, 924-928 και τις εκεί αναφερόμενες εργασίες των Ηλ. Δασκαλάκη, Λ. Θανάπουλου, Κ. Δ. Σπινέλλη, Αλ. Γιωτοπούλου - Μαργακοπούλου, Γ. Πανούση κ.ά.

(48) Πρβλ. τις σχτ. αναφορές της Ε. Λαμπροπούλου, ανωτ. (σημ. 15) στις δύο πρώτες εργασίες της για τον υποπολιτισμό των φυλακών (1986: 431 και 1987: 85-86).

(49) Κυρίως θα πρέπει ν' αναφερθούν εδώ οι εργασίες των A.P. Sealy/ Ch. Banks: Social Maturity, Training, Experience and Recidivism Amongst British Borstal Boys, εις: The British Journal of Criminology, 11: 1971, 245-264 και της Αλ. Μανδράκα - Sheppard, ανωτ., σημ. 31 (ιδίως σελ. 38 επ., όπου και γενική τοποθέτηση του θέματος), καθώς και η κατά παραπομπή της τελευταίας αναφερόμενη εργασία των B. Wood/G. Wilson: Troublemaking behaviour in a correctional institution, εις: American Journal of Orthopsychiatry, 36: 1966, 785-802.

(50) Βλ. D. Silverman, The Theory of Organisations. A Sociological Framework, London: Heinemann, 1970, ιδίως σελ. 126 επ. και 196 επ., και τις σχτ. αναφορές σ' αυτό της Αλ. Μανδράκα - Sheppard, σελ. 38, 98. Θα πρέπει πάντως να τονισθεί ότι η θεωρία των οργανώσεων έχει αρχίσει ήδη να εισδύει και στον χώρο των ποινικών επιστημών, όπως προκύπτει και από πρόσφατες σχτ. εργασίες - βλ. π.χ. την ανέκδοτη μελέτη της Tonia Tzannetakis «Organisation Theory in the Criminal Justice System. The Case for an Organisation Theory Approach», London, περί το 1987.

πολιτισμού), αφήνοντας έτσι τελικά ανοικτό το θέμα του κατά πόσον οι «σημασίες» που αποδίδονται στις καταστάσεις από τους κρατουμένους διαμορφώνονται κατά κύριο λόγο μέσα στη φυλακή ή μεταφέρονται σ' αυτήν απ' έξω⁽⁵¹⁾. Θα πρέπει πάντως να τονισθεί εδώ ότι λόγω των βασικών της αξιωμάτων για υποκειμενική εκτίμηση και συνεχή ρευστότητα των καταστάσεων, η θεωρία της αλληλεπίδρασης αντιμετωπίζει με επιφύλαξη τις κλασσικές «ποσοτικές» κοινωνιολογικές μεθόδους που στηρίζονται στη μέτρηση παραμέτρων, και αντίθετα υποστηρίζει την ανάγκη ερευνών με ποιοτικές μεθόδους και με εκτεταμένη διάρκεια (κυρίως μακρόχρονη συμμετοχική παρατήρηση και αυτοομολογούμενη συμπεριφορά των ερωτωμένων). Επομένως, η σύζευξη των υπό συζήτηση θεωριών προϋποθέτει τον σχεδιασμό και τον συντονισμό μιας σύνθετης μεθοδολογίας, ποσοτικής και ποιοτικής, πράγμα βεβαίως όχι ιδιαίτερα εύκολο.

4. Οι νεότερες εξελίξεις και η σύγχρονη κατάσταση

10. Ανεξάρτητα από τις παραπάνω θεωρητικές και μεθοδολογικές διαπιστώσεις για την εξέλιξη του υπό εξέταση θέματος, χρήσιμο είναι να υπογραμμισθεί εδώ ότι και η ίδια η έννοια του «υποπολιτισμού της φυλακής» έχει αρχίσει από τα μέσα της δεκαετίας '60 να μεταλλάσσει ως προς το αρχικό της περιεχόμενο και ν' αποκτά καινούργιες διαστάσεις. Δύο βασικές εξελίξεις συνετέλεσαν σ' αυτό:

11. Από τη μία πλευρά, τα δικαιώματα των κρατουμένων άρχισαν να γίνονται περισσότερο σεβαστά τόσο στις επιμέρους χώρες όσο και σε διακρατικό επίπεδο. Ιδίως στις Ην. Πολιτείες διάφορα πολιτικά γεγονότα, όπως η ανάπτυξη του κινήματος των μαύρων μουσουλμάνων και η άρνηση ορισμένων πολιτών να συμμετάσχουν, για λόγους αντιρρήσεων συνείδησης, στον πόλεμο του Βιετνάμ, είχαν ως αποτέλεσμα τη φυλάκιση έντονα πολιτικοποιημένων ατόμων που χάρις και στις διασυνδέσεις τους με ομοϊδεάτες εκτός φυλακής (π.χ. δικηγόρους, πολιτικούς) έθεσαν επιτακτικά το αίτημα για αναγνώριση δικαιωμάτων στους κρατουμένους και για τήρηση του Συντάγματος⁽⁵²⁾. Ορισμένες αιματηρές ταραχές και εξεγέρσεις στις αμερικανικές φυλακές και κυρίως στη φυλακή Attika N.Y. τον Σεπτέμβριο 1971 (σκοτώθηκαν 32 κρατούμενοι και 11 φύλακες!⁽⁵³⁾) οδήγησαν τελικά τα αμερικανικά δικαστήρια σε αναθεώρηση της πολιτικής τους για μη επέμβαση στο έργο των φυλακών (το γνωστό «Hands - off - doctrine») και σε έμμεση καθιέρωση της γενικής αρχής ότι δεν μπορεί να υπάρχει «σιδερένιο παραπέτασμα» μεταξύ Συντάγματος και δικαιωμάτων του κρατουμένου (Wolff vs. Mc Donnell, 418 US 539⁽⁵⁴⁾). Υπό το νέο αυτό πρίσμα,

(51) Βλ. π.χ. Al. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 204 και αντίστοιχες επισημάνσεις της, στη σελ. 39, για τη μελέτη των B. Wood/ G. Wilson (ανωτ. σημ. 49).

(52) Βλ. ιδίως J.B. Jacobs, ανωτ. σημ. 36), σελ. 1222 επ. και J. Irwin, ανωτ. (σημ. 9), σελ. 66 επ. Σημαντικό για την εποχή του υπήρξε, ως προς το εξεταζόμενο εδώ θέμα, το έργο «The Emerging Rights of the Confined», που εκδόθηκε από το South Carolina Dept. of Corrections, το 1972.

(53) Βλ. αναλυτικά: G. D. Robin, Introduction to the Criminal Justice System Principles, Procedures, Practice, New York: Harper & Row, 1980, σελ. 387 επ.

(54) Βλ. την ιστορική αυτή απόφαση εις: Supreme Court Reporter, vol. 94A, St. Paul, Minn: West Publishing Co. 1976, σελ. 2963- 2977. Ιδίως θα πρέπει να επισημανθεί εδώ η παράγραφος εκείνη της απόφασης (σελ. 2967), κατά την οποία: «A prisoner is not wholly stripped of constitutional protections, and though prison disciplinary proceedings do not implicate the full panoply of rights due a defendant in a criminal prosecution, such proceedings must be governed by a mutual accomodation between institutional

καταστάσεις όπως ο μεγάλος συνωστισμός, η έλλειψη εγκαταστάσεων υγιεινής και η πειθαρχική απομόνωση θεωρήθηκαν, υπό προϋποθέσεις, ως ερχόμενες σε αντίθεση με την τροποποιητική διάταξη (άρθρο) VIII του αμερικανικού Συντάγματος για απαγόρευση επιβολής «απανθρώπων και ασυνήθων ποινών»⁽⁵⁵⁾. Αλλ' η αναγνώριση δικαιωμάτων στους κρατούμενους είχε ως αναπόφευκτο επακόλουθο την αντίστοιχη περιστολή της διακριτικής ευχέρειας ή και αυθαιρεσίας του φυλακτικού προσωπικού απέναντι στους κρατούμενους⁽⁵⁶⁾. Ιδίως η επιτήρηση των κρατούμενων θεωρήθηκε ότι πρέπει να έχει ένα περισσότερο ανθρώπινο και λιγότερο καταναγκαστικό χαρακτήρα. Ακόμη και στη διατύπωση των σχετικών σωφρονιστικών διατάξεων σημειώθηκε, όπως επισημαίνει ο Kerper⁽⁵⁷⁾, μία μετάβαση από το müssen (πρέπει) προς το dürfen (μπορεί). Δημιουργήθηκε έτσι ή τείνει να δημιουργηθεί τα τελευταία χρόνια μία χαλάρωση στα «δεινά της φυλάκισης», πράγμα που συνεπάγεται κατά λογική αναγκαιότητα, τουλάχιστον κατά τη θεωρία του «ενδογενούς» υποπολιτισμού, μian αντίστοιχη χαλάρωση στις αντιπαραθετικές σχέσεις μεταξύ φυλακτικού προσωπικού και κρατούμενων. Επομένως και ο υποπολιτισμός των φυλακών προσλαμβάνει πλέον και αυτός εννοιολογικά ένα νέο, λιγότερο αντιδραστικό περιεχόμενο.

12. Από την άλλη πλευρά, οι τόποι διαμονής των κρατούμενων και ο τρόπος απασχόλησής τους στους χώρους κράτησης εμφανίζονται ν' αποκτούν σταδιακά ένα νέο, ανθρωπινότερο χαρακτήρα. Στη θέση των παλαιών φυλακών - φρουριών άρχισαν μεταπολεμικά να ιδρύονται κέντρα κράτησης με σαφώς μικρότερο όγκο και με λειτουργικό προσανατολισμό στο λεγόμενο «αναμορφωτικό ιδεώδες» (rehabilitative ideal), δηλ. στη δημιουργία των υλικών εκείνων και ψυχολογικών προϋποθέσεων που είναι αναγκαίες για την ενσωμάτωση του κρατούμενου στο κοινωνικό σύνολο.⁽⁵⁸⁾ Ένας τέτοιος σκοπός προϋποθέτει βεβαίως την ενεργό συνεργασία του κρατου-

needs and generally applicable constitutional requirements». Ως προς τις εξελίξεις σε άλλες χώρες, και ιδίως στην Ελλάδα, πρβλ. την εργασία μου «Δίκαιο Ανηλίκων και Δικαιώματα του Ανθρώπου. Παλαιότερες και νεότερες τάσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό», υπό δημοσίευση στον Τιμητικό Τόμο για τον Καθηγητή Ιωάννη Δελιγιάννη, καθώς και τις αναλυτικές αναπτύξεις του Στ. Κ. Αναγνωστάκη, Σωφρονιστικό Δίκαιο, Γεν. Μέρος, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 140 επ. Επίσης: G.D. Treverton - Jones, Imprisonment: The Legal Status and Rights of Prisoners, London: Sweet & Maxwell, 1989.

(55) Βλ. π.χ. τις νομολογιακές αναφορές της Ed. El. Flynn, ανωτ. (σημ. 9), σελ. 119-120, και του Paul B. Paulus στην εργασία του «Prison Crowding: A Psychological Perspective», New York etc.: Springer, 1988 σελ. 14, καθώς και τη μελέτη των Ph. J. Hirschkop/M.A. Millemann, «The Unconstitutionality of Prison Life» στο συλλογικό έργο: B.A. Atkins/H.R. Glick (eds.), Prison Protest and Politics, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1972, σελ. 87-97, όπου και άλλες ενδιαφέρουσες εργασίες για την πολιτικοποίηση του υποπολιτισμού των κρατούμενων στις Η.Π.Α. Ειδικότερα για το πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ λευκών και μαύρων στις φυλακές της χώρας αυτής πρβλ. Leo Carroll, Hacks, Blacks and Cons. Race Relations in a Maximum Security Prison, Lexington, Mass./Toronto/London: Lexington Books, 1974.

(56) Πρβλ. J.P. Hepburn, The Exercise of Power in Coercive Organizations: A Study of Prison Guards, εις: Criminology, 23: 1985, 145-164: 159 επ. Ως προς τις επιπτώσεις που είχε αυτή εξέλιξη στην ψυχολογική κατάσταση των σωφρονιστικών υπαλλήλων κατά την άσκηση των καθηκόντων τους (κυρίως δημιουργία αισθημάτων απομόνωσης και αδυναμίας) βλ. ιδίως E.D. Poole/R.M. Regoli, Alienation in Prison, εις: Criminology 19: 1981, 251-270: 268.

(57) Η. - J. Kerper, ανωτ. (σημ. 21), σελ. 350 ως προς τον έλεγχο των χώρων κράτησης κατά το παλαιότερο και νεότερο γερμανικό σωφρονιστικό δίκαιο.

(58) Πρβλ. τις σχετ. αναπτύξεις στο έργο μου «Ποινική Καταστολή», ανωτ. (σημ. 8), § § 302 επ., σελ. 276 επ., όπου και περαιτέρω βιβλ. παραπομπές, καθώς και τη βιβλιοκρισία μου για το συλλογικό έργο των Albin Eser/Karin Cornils (Hrsg.), «Neuere Tendenzen der Kriminalpolitik», Freiburg/Br.: M.P.I.

μένου με το προσωπικό της φυλακής, γι' αυτό και δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά με ανθρωπιστική μεταχείρισή του εκ μέρους του προσωπικού αυτού, «άνοιγμα» της φυλακής, και άτυπες επαφές μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων, χωρίς τα φορμαλιστικά πλαίσια της συνεχούς και καταπιεστικής επιτήρησης, μέσα στα οποία λειτουργούσε το σύστημα των φυλακών - φρουριών. Σύμφωνα με όλες τις εμπειρικές έρευνες που έχουν γίνει έως τώρα⁽⁵⁹⁾, οι κρατούμενοι σε ιδρύματα με αναμορφωτικό προσανατολισμό αντιμετωπίζουν ευνοϊκότερα την όλη υπόθεση της φυλάκισής τους, επιδεικνύουν μεγαλύτερο πνεύμα συνεργασίας με το προσωπικό, έχουν λιγότερη μεταξύ τους συνοχή (άρα και μικρότερης σημασίας υποπολιτισμό) και παρουσιάζουν, γενικά, καλύτερες προοπτικές κοινωνικοποίησης απ' όσο οι κρατούμενοι σε φυλακές παραδοσιακού - φυλακτικού τύπου.

Βεβαίως η λειτουργία ιδρυμάτων αναμορφωτικού προσανατολισμού προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πολύπλοκου και συνήθως πολυδάπανου προγράμματος ψυχολογικής υποστήριξης των κρατουμένων (π.χ. ομαδική ψυχοθεραπεία), καθώς και την επίτευξη μιας αρμονικής συνεργασίας μεταξύ του φυλακτικού προσωπικού και των αναμορφωτικών λειτουργιών⁽⁶⁰⁾. Αποτελεί αναμφισβήτητη αλήθεια ότι σε πολλές περιπτώσεις, η μία ή και οι δύο από τις προϋποθέσεις αυτές δεν μπόρεσαν να καλυφθούν ελλείψει χρημάτων, εξειδικευμένου προσωπικού ή και κατάλληλης ηγεσίας του ιδρύματος. Γι' αυτό και το αναμορφωτικό ιδεώδες από τις αρχές της δεκαετίας '70 άρχισε διεθνώς να τίθεται υπό αμφισβήτηση και να σημειώνει κάμψη, χωρίς ωστόσο στη θέση του να προτείνεται κάτι περισσότερο από τα αρνητικού χαρακτήρα δόγματα του καταργητισμού (abolitionismus) ή της «ριζικής μη παρέμβασης» στην προσωπικότητα του κρατουμένου (radical non intervention)⁽⁶¹⁾. Όπως ορθά πα-

für ausländisches und internationales Stafrecht, 1987, υπό δημοσίευση στην «Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας», τ. 3: 1989.

(59) Βλ. συνοπτική επισκόπηση εις: *Al. Mandaraka - Sheppard*, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 27 επ.: πρβλ. επίσης *Ald. D. Miller/Lloyd E. Ohlin*, *Delinquency and Community. Creating Opportunities and Controls*, Beverly Hills/London etc.: Sage Publ., 31-54: ιδίως 34 επ. Ιδιαίτερα θα πρέπει πάντως ν' αναφερθεί εδώ, λόγω του πρωτοποριακού της χαρακτήρα, η εργασία του *O. Grusky*, *Organizational Goals and the Behavior of Informal Leaders*, εις: *The American Journal of Sociology*, 65: 1960, 59-67 (διαμόρφωση καλών σχέσεων φυλακτικού προσωπικού και ηγετικών κρατουμένων όταν ο σκοπός του ιδρύματος είναι αναμορφωτικός).

(60) Η παρατήρηση αυτή αφορά κυρίως τις φυλακές μακροχρόνιας κράτησης και όχι εκείνες όπου η κράτηση έχει περιορισμένη διάρκεια: *H.J. Steadman/J.P. Morrissey/P. Clark Robbins*, *Reevaluating the Custody - Therapy Conflict Paradigm in Correctional Mental Health Settings*, εις: *Criminology*, 23: 1985, 165-179.

(61) Για το θέμα της «ριζικής μη παρέμβασης» πρβλ. τις εκτενείς αναπτύξεις στο έργο μου «Ποινική Καταστολή», ανωτ. (σημ. 8), § § 304 επ., σελ. 279 επ., ενώ για το θέμα του καταργητισμού (abolitionismus) βλ. ιδίως τις εργασίες μου «Ποινικό Δίκαιο και Ουτοπία» (Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Ανθρωπιστικό Συμπόσιο της Ελληνικής Ανθρωπιστικής Εταιρείας, 1984), εις: «Πρακτικά του Συμποσίου, Αθήνα 1986, 151-160: 157 επ. και «Η αποκλιμάκωση της ποινικής καταστολής. Όροι και όρια» στον: Τμητικό Τόμο «Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκου» τ. Β', Αθήνα/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1986, 153- 185: 184 επ. Ως προς τα αδιέξοδα στα οποία οδηγεί η στείρα αρνητική στάση του καταργητισμού απέναντι στο ισχύον ποινικοσωφρονιστικό σύστημα, χαρακτηριστικές είναι και οι ακόλουθες παρατηρήσεις του *Χαρ. Δημόπουλου* από το έργο του «Abolitionismus», Αθήνα/Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1990, σελ. 144: «Όλοι - ανεξαιρέτως - οι καταργητικοί επιμένουν σε μία τελείως αρνητική στάση κατά την κριτική αντιπαράθεσή τους προς το ποινικό ή ευρύτερα, το καπιταλιστικό σύστημα. Πρόκειται γι' αυτό που αποκαλεί ο Scheerer, ως «κριτική της αρνητικότητας» των καταργητικών. Το πιο «ενοχλητι-

ρατηρήθηκε, βρισκόμαστε ήδη μπροστά σε μία ανυπαρξία σκοπών και στόχων σωφρονιστικής πολιτικής, αν και τον τελευταίο καιρό κερδίζει συνεχώς έδαφος η ιδέα για δημιουργία μικρών σωφρονιστικών «κοινοβίων» ή «χωριών». Σ' αυτά οι κρατούμενοι, με την επίβλεψη αλλά και την υποστήριξη των σωφρονιστικών αρχών, θα μπορούσαν να διαμορφώσουν τους χώρους διαμονής τους κατά τρόπον ώστε να νοιώθουν και να «λειτουργούν» σαν μία φυσιολογική κοινότητα⁽⁶²⁾. Ανεξάρτητα, όμως, από τις δυνατότητες πραγμάτωσης μιας τέτοιας προοπτικής στο εγγύς μέλλον (κατά τη γνώμη μου, κάτι τέτοιο είναι και επιθυμητό και εφικτό) και ανεξάρτητα από τη γενικότερη τροχιά που ακολουθεί πλέον το αναμορφωτικό ιδεώδες, γεγονός είναι ότι υπάρχει ήδη μία σαφής τάση στον ευρωπαϊκό και τον αμερικανικό χώρο για ανέγερση μικρών σε μέγεθος φυλακών και για δημιουργική απασχόληση των κρατουμένων (πρβλ. κατωτ., § 18) είτε μέσα στη φυλακή, είτε κατά περίπτωση, και έξω από αυτήν (με άδειες κ.λπ.). Η εξέλιξη αυτή οδηγεί στη διαπίστωση ότι και από την άποψη αυτή ο υποπολιτισμός των κρατουμένων αποκτά βαθμιαία ένα περιεχόμενο απάμβλυνσης των αντιθέσεων και μεγαλύτερης ψυχικής προσέγγισης με το προσωπικό των φυλακών, στο μέτρο βέβαια που και από την πλευρά του προσωπικού, κατά τη θεωρία της αλληλεπίδρασης, επιδεικνύεται αντίστοιχη διάθεση απομάκρυνσής του από τη νοοτροπία των παραδοσιακών σωφρονιστικών μεθόδων.

13. Παρά την ύπαρξη της αναφαινόμενης τάσης που επισημάνθηκε προηγουμένως, βέβαιο είναι ότι οι φυλακές στη μεγάλη τους πλειονότητα εξακολουθούν ακόμη να αποτελούν απλώς ένα υπολειπόμενα χώρο ανθρωποσώρευσης.⁽⁶³⁾ Τα δικαιώματα των κρατουμένων γίνονται ίσως περισσότερο σεβαστά από άλλοτε και οι όροι διαβίωσης - ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους είναι κάπως πιο ανεκτοί. Σε γενικές, όμως, γραμμές, τα προγράμματα απασχόλησης των κρατουμένων είναι μονότονα αν όχι ανύπαρκτα και οι σχέσεις με το προσωπικό χαρακτηρίζονται από τάσεις καχυποψίας και αποστασιοποίησης ή αδιαφορίας⁽⁶⁴⁾. Συνακόλουθα, τα αισθη-

κό» στοιχείο στην καταργητική βιβλιογραφία είναι η άρνησή της να επικεντρωθεί πάνω σε καταγραφές για την υιοθέτηση ορισμένων εναλλακτικών λύσεων, όσον αφορά το ποινικοσωφρονιστικό σύστημα. Χωρίς, όμως, ένα όραμα θετικών εναλλακτικών λύσεων, λίγοι άνθρωποι θα εμπνευστούν ν' αναλάβουν πρωτοβουλία για ριζικές αλλαγές στη δομή του ποινικοσωφρονιστικού συστήματος».

(62) Βλ. προς την κατεύθυνση αυτή την εργασία μου «Η ποινική καταστολή στο κατώφλι του 21ου αιώνα», περ. «Εγκλημα και Κοινωνία», τ.Α' 1987, 131-132 και, ακόμη, τις πολύ αξιόλογες αναπτύξεις του P. Scharf, ανωτ. (σημ. 8), ιδίως σελ. 142 επ., οι οποίες παίρνουν μία ολοκληρωμένη μορφή στο έργο των J.E. Hickey/P. Scharf «Toward a Just Correctional System», San Francisco/Washington/London: Jossey - Bass, 1980. Μιαν άλλη ενδιαφέρουσα πρόταση, με κύριο προσανατολισμό στην έκτιση της φυλάκισης κατά τρόπον ώστε να ικανοποιούνται αρμονικά οι διάφοροι σκοποί και λειτουργίες της ποινής, βλ. π.χ. εις: R. Blecker, Haven or Hell? Inside Lorton Central Prison: Experiences of Punishment Justified, εις: Stanford Law Review: 42: 1990, 1149-1249: 1242 επ.

(63) Ο χαρακτηρισμός αυτός θυμίζει ίσως την αντίστοιχη παρατήρηση του Αλέξανδρου Κουλάτσου, παλαιού Διευθυντή στις Φυλακές Αίγινας, ο οποίος σε δημόσιευμά του είχε παρομοιάσει την ελληνική φυλακή με «ανθρωπαποθήκη» - βλ. περ. «Εργασία» της 5.4.1936· πρβλ. την «Ποινική Καταστολή», ανωτ. (σημ. 8), § 239, σελ. 219.

(64) Βλ. π.χ. Lee H. Bowker, ανωτ. (σημ. 7), σελ. 1230, με αναφορές και στην εργασία των Ben M. Crouch/J.W. Marquart «On Becoming a Prison Guard», εις: B.M. Crouch (ed.), The Keepers: Prison Guards and Contemporary Corrections, Springfield, Ill.: Thomas, 1980, σελ. 63-106. Επίσης και οι Cl. Mottandon/B. Crettaz στην έρευνά τους (ανωτ., σημ. 21), σελ. 150, ομιλούν για «ψυχρό πόλεμο» μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων, ίσως όμως και διότι, όπως οι συγγραφείς αυτοί αναφέρουν στην αρχή του

ματα απομόνωσης και αλλοτρίωσης είναι εντονότερα, η προσφυγή στα ναρκωτικά και τις αυτοκτονίες (έστω και εικονικές) μεγαλύτερη, η εκμετάλλευση μεταξύ κρατουμένων αδιάλειπτη, και η συνοχή ή επαφή μεταξύ των κρατουμένων περιορισμένη μόνο σε κάποιες μικροομάδες ή «κλίκες»⁽⁶⁵⁾. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η βία, με την έννοια της σωματικής δύναμης ή ψυχολογικής πίεσης που ασκείται απροσχημάτιστα και απροκάλυπτα εις βάρος των άλλων⁽⁶⁶⁾, εξακολουθεί να είναι πάντοτε παρούσα στις φυλακές τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο. Αναλυτικότερα:

II. Ατομική και ομαδική βία.

1. Μορφές εμφάνισης και αιτιολογία της ατομικής βίας

14. Η ατομική βία στις φυλακές ασκείται κατά βάση εναντίον συγκρατουμένων (πολύ λιγότερο κατά των σωφρονιστικών υπαλλήλων⁽⁶⁷⁾) και μπορεί, κατά τη γνω-

έργου τους (σελ. 7 επ.), οι φυλακές που ερευνήσαν είχαν γίνει νωρίτερα (1974, 1979) το θέατρο αιματηρών ταραχών και εξεγέρσεων, με θύματα και από τις δύο πλευρές. Πρβλ. ακόμη τις σχτ. αναπτύξεις του R.J. Sapsford στο βιβλίο του για τους βρετανούς «ισοβίτες»: *Life Sentence Prisoners. Reaction, Response and Change*, Milton Keynes: Open Univ. Press, 1983, σελ. 17 επ. Ως προς την Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία της *Ερευνητικής Ομάδας Εγκληματολογίας* (ανωτ. σημ. 20), σελ. 300 επ., 360, τα πράγματα εμφανίζονται ηπιότερα και οι συμπάθειες των κρατουμένων προς τους φύλακες είναι περίπου ισοδύναμες προς τις αντιπάθειες (47,7% υπέρ, 49,8% κατά).

(65) Βλ. ιδίως J. Irwin, *The Changing Social Structure of the Men's Prison*, εις: D.F. Greenberg, *Corrections and Punishment*, Beverly Hills/London: Sage Publ., 1977, 21-40:32 επ. και του ιδίου, ανωτ. (σημ. 9), σελ. 181 επ. Πάντως η κατάσταση φαίνεται να διαφοροποιείται ως προς τις φυλακές γυναικών, αλλά και ως προς τις φυλακές γενικότερα της Ευρώπης, όπου οι «κλίκες» είναι λιγότερες και συνήθως οι κρατούμενοι-ες προτιμούν να ζουν μόνοι-ες τους, χωρίς δηλ. να εμφανίζουν τη «δυναμική των ομάδων» που παρατηρείται στις Η.Π.Α.: βλ. για το θέμα αυτό ιδίως τις σημαντικές, τουλάχιστον για την εποχή τους, εργασίες των T. Morris/P. Morris, ανωτ. (σημ. 27), σελ. 176 επ. και Th. Mathiesen, *The Defences of the Weak. A Sociological Study of a Norwegian Correctional Institution*, London: Tavistock, 1965, σελ. 12, 122 επ.: επίσης: R.I. Mowby, *Women in Prison: A British Study*, εις: *Crime & Delinquency*, 28: 1982, 24-39: 37 επ. και Αι. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 122 επ. Ανάλογη φαίνεται να είναι η κατάσταση και στη χώρα μας, δεδομένου ότι σύμφωνα με τα στοιχεία της *Ερευνητικής Ομάδας Εγκληματολογίας*, ανωτ. (σημ. 20), σελ. 294 επ., 357, 359, ο κρατούμενος που είναι αλληλέγγυος με τους συναδέλφους του, αλλ' εχθρικός με το προσωπικό της φυλακής συγκεντρώνει μικρό σχετικά ποσοστό (34,9%) της «μεγάλης εκτίμησης» των συγκρατουμένων του, σε αντίθεση με εκείνον που τηρεί τους κανονισμούς της υπηρεσίας χωρίς όμως να επιδιώκει ιδιαίτερη εύνοια και στενές σχέσεις με τη διεύθυνση της φυλακής, και που εκτιμάται ιδιαίτερα (77,3%) (τα ποσοστά αναφέρονται στην κλιμάκωση της εκτίμησης και όχι στη συγκριτική αξιολόγηση των επιμέρους «τύπων» κρατουμένων). Εξάλλου, περισσότερο και από την αλληλεγγύη μεταξύ κρατουμένων φαίνεται ότι εκτιμάται η «μη ενοχλητική συμπεριφορά» και η «διακριτικότητα» προς τους άλλους.

(66) Πρβλ. την εργασία μου περί Βίας, ανωτ. (σημ. 16), σελ. 15 επ.

(67) Από τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται πράγματι ότι η άσκηση ατομικής βίας από τους κρατουμένους κατά των υπαλλήλων είναι περιορισμένη και παρουσιάζει μειωτικές τάσεις, σε αντίθεση με την άσκηση βίας μεταξύ κρατουμένων που εμφανίζεται αυξανόμενη, τουλάχιστον στις Η.Π.Α.: Mark S. Fleisher, *Warehousing Violence*, Newbury Park/London/New Delhi: Sage Publ., 1989, 206 και Lee H. Bowker, *An Essay on Prison Violence*, εις: M. Braswell et al (eds.) (1989), ανωτ. (σημ. 8), σελ. 7-17:16. Ας σημειωθεί ότι συνήθως οι επιθέσεις κατά των σωφρονιστικών υπαλλήλων σημειώνονται όταν αυτοί επιχειρούν να συλλάβουν και να προσαγάγουν κάποιον κρατούμενο για πειθαρχικό παράπτωμα: L.A. Bennett, *The Study of Violence in California Prisons: A Review with Policy Implications*, εις: A.K. Cohen et al., (eds.), ανωτ. (σημ. 9), 149-168: 153· πρβλ. L.H. Bowker, ανωτ. (σημ. 7), σελ. 1231. Ως προς τις καταστάσεις που ευνοούν αντιστρόφως, επιθέσεις του σωφρονιστικού προσωπικού κατά κρατουμένων βλ. π.χ. Cl. Barto-

στή ορολογία του Talcott Parsons⁽⁶⁸⁾, να είναι είτε «προγραμματική» (instrumental), δηλ. προσχεδιασμένη για την πραγμάτωση ενός τεθειμένου σκοπού, είτε και «δηλωτική» (expressive), δηλ. άσκοπη και απροσχεδιάστη, κατατείνουσα απλώς στην εκτόνωση, ή την ικανοποίηση κάποιας εσωτερικής ανάγκης. Για παράδειγμα, η βία που ασκείται από κρατούμενο για εκβίαση ή για είσπραξη κάποιου χρέους του από άλλον είναι «προγραμματική», ενώ εκείνη που προκύπτει ως αποτέλεσμα κάποιας αψιθυμικής κατάστασης σε ώρα διένεξης είναι «δηλωτική». Στην ουσία, πάντως, και οι δύο αυτές μορφές βίας ως κοινό παρονομαστή άσκησής τους έχουν την πιεστική ανάγκη του κρατουμένου ν' αποκτήσει κύρος μέσα στη φυλακή και να τονώσει έτσι την τραυματισμένη από τα «δεινά της φυλάκισης» αυτοπεποίθησή του⁽⁶⁹⁾.

Ανεξάρτητα όμως από τις παραπάνω επισημάνσεις, οι κύριοι λόγοι για τους οποίους ασκείται ατομική βία στις φυλακές ανάγονται συνήθως σε διαμάχες για προσβολή της τιμής (ως επίδειξη «λεβεντιάς»), σε σεξουαλικές επιθέσεις και σε πιέσεις για απόσπαση περιουσιακών κ.λπ. αγαθών. Μικρότερη σημασία εμφανίζονται εξάλλου να έχουν οι φυλετικές (ρατσιστικές) διαφορές, οι βιαιοπραγίες σε καταδότες και οι αντεκδικήσεις για παλαιότερες προσβολές⁽⁷⁰⁾. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις κύριο και καίριο ρόλο πυροδότησης τις βίας στις φυλακές διαδραματίζει ο παράγοντας των ναρκωτικών, τα οποία με τις φαρμακοδυναμικές τους επιπτώσεις τείνουν να φορτίζουν ακόμη περισσότερο την ήδη ηλεκτρισμένη και πολλές φορές εκρηκτική ατμόσφαιρα των φυλακών⁽⁷¹⁾. Πάντως, διαφοροποιήσεις παρατηρούνται ως προς την ποιότητα και την έκταση της βίας ανάλογα με ειδικότερους παράγοντες όπως οι ιδιότητες δράστη και θύματος⁽⁷²⁾, το είδος της φυλακής⁽⁷³⁾, ο βαθμός παραγωγικής απασχόλησης⁽⁷⁴⁾, το φύλο των κρατουμένων⁽⁷⁵⁾ κ.λπ. Γενικά

---

llas, Introduction to Corrections, New York: Harper & Row, 1981, σελ. 363 επ. και J.W. Marquart, Prison Guards and the Use of Physical Coercion as a Mechanism of Prisoner Control, εις: *Criminology*, 24: 1986, 347-366.

(68) Βλ. T. Parsons, *The Social System*, New York/London: The Free Press/Collier - Macmillan 1968 (1951), σελ. 49· πρβλ. σχτ. αναφορές και στην εργασία μου «Τα Οικονομικά Εγκλήματα», Αθήνα: Α.Ν. Σάκουλας, 1982 (σειρά «Ποινικά», αριθμ. 13), σελ. 176 και σημ. 92· βλ. επίσης Lee H. Bowker, ανωτ. (σημ. 63: 1989), σελ. 82, ως προς τη χρησιμοποίηση αυτής της ορολογίας για τη βία στις φυλακές.

(69) Έτσι ορθά L. H. Bowker, ανωτ. (σημ. 7), σελ. 1230 και A. K. Cohen (discussion) εις: A.K. Cohen et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 9), σελ. 57.

(70) Τούτο προέκυψε και από έρευνα έξι αμερικανικών φυλακών, στις τρεις από τις οποίες, πάντως, υπήρχε μεγάλος αριθμός κρατουμένων με ψυχολογικές διαταραχές: L.A. Bennett, ανωτ. (σημ. 67), 152 επ. Για πληρέστερη παρουσίαση και ανάλυση του όλου θέματος βλ. ιδίως L.H. Bowker, *Prison Victimization*, New York/Oxford: Elsevier, 1980, ιδίως σελ. 1 επ., 19 επ. και του ιδίου, *Corrections. The Science and the Art*, New York: Macmillan Publ. Co., 1982, σελ. 262 επ.

(71) Για το θέμα αυτό βλ. ιδίως *Council of Europe, Le drogue e la prigione. Atti de VI. seminario internazionale di studio*, Messina - Palermo, 6-12.12.1982, passim.

(72) Σχετικά με τις ιδιότητες αυτές βλ. ιδίως τις αναπτύξεις των Al. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 198 και F.H. Walkey/D. Ross Gilmour, *The Relationship between Interpersonal Distance and Violence in Imprisoned Offenders*, εις: *Criminal Justice and Behavior*, 11: 1984, 331-340, από όπου προκύπτει ότι συνήθως στη βία της φυλακής εμπλέκονται άτομα με δύσκολες διαπροσωπικές σχέσεις και αρνητική ιδέα για τον εαυτό τους. Ως προς τις αυξημένες εκδηλώσεις βίας από άτομα με ψυχοπαθολογικές διαταραχές πρβλ. H. Toch/K. Adams, *Pathology and Disruptiveness Among Prison Inmates* εις: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 23: 1986, 7-21.

(73) Πρβλ. τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση ανωτ. § 12, σημ. 56.

(74) Πρβλ. κατωτ., § 18 και σημ. 85, 86.

(75) Ως προς τις ειδικότερες ιδιότητες της γυναίκας ως κρατουμένης βλ., εκτός από τις εργασίες των

έχει διαπιστωθεί ότι παράγοντες που ευνοούν την ατομική βία στις φυλακές και των οποίων, επομένως, επιβάλλεται η σοβαρή αντιμετώπιση από τις υπεύθυνες αρχές είναι μ.ά. οι εξής⁽⁷⁶⁾: Η γειτνίαση ή συγκατοίκηση πιθανών θυμάτων με θύτες, η έλλειψη ενδιαφέροντος των αρμοδίων να επιλύουν τις διαφορές μεταξύ κρατουμένων ή ν' αποτρέπουν εξαρχής τις αντεγκλήσεις (π.χ. απαγορεύοντας τα προσβλητικά παρωνύμια μεταξύ κρατουμένων), η ήπια πειθαρχική ή άλλη μεταχείριση όσων βιαιοπραγούν (π.χ. μη λήψη υπόψη της βίαιης διαγωγής τους κατά τη σύνταξη της σχετικής έκθεσης για υπ' όρον απόλυση: α. 110 § 2, 106 Π.Κ.), η ανεπαρκής επιτήρηση της συμπεριφοράς των ταραξιών κρατουμένων και, σε γενικότερο επίπεδο, η λειτουργική αποδιοργάνωση της φυλακής, με αποτέλεσμα τη σύσταση συμμοριών και κλικών από επίφοβους κρατουμένους, ή, αντίστροφα, η δρακόντεια επιβολή μέτρων πειθαρχίας και περιορισμών ως προς την κίνηση των κρατουμένων και ως προς τις επαφές τους με τον έξω κόσμο,⁽⁷⁷⁾ με αποτέλεσμα την όξυνση των «δεινών της φυλάκισης» και τη δημιουργία συνεχούς εκνευρισμού στις σχέσεις των κρατουμένων μεταξύ τους και με το προσωπικό.

2. Διαφοροποίηση της ατομικής από την ομαδική βία

15. Σε πολλές περιπτώσεις οι παράγοντες που ευνοούν την ατομική βία μπορούν να οδηγήσουν και στην πρόκληση της ομαδικής βίας (π.χ. στάσεις, εξεγέρσεις) ή στη μετάβαση από την πρώτη μορφή βίας στη δεύτερη. Ωστόσο η ομαδική βία, η οποία θα εξετασθεί στη συνέχεια, έχει δύο ειδικότερα γνωρίσματα που τη διαφοροποιούν σημαντικά από την ατομική βία:

Πρώτον, υπόκειται στις επιδράσεις της λεγόμενης *ψυχολογίας του πλήθους*⁽⁷⁸⁾. Αυτοί που συμμετέχουν σ' ένα πλήθος τείνουν, όπως έχει διαπιστωθεί, να ενεργούν

ΑΙ. Mandaraka - Sheppard και R. I. Mawby που σημειώθηκαν ανωτέρω (αντίστοιχα: σημ. 31 και 61) και τις εξής: Rose Giallombardo, *Society of Women. A Study of a Women's Prison*, New York/London/Sydney: J. Willey & Sons, 1966, και της ίδιας, *Social Roles in a Prison for Women*, εις: *Social Problems*, 13: 1966, 268-288· Ch. R. Tittle, *Inmate Organization: Sex Differentiation and the Influence of Criminal Subcultures*, εις: *American Sociological Review*, 34: 1969, 492- 505: 503 επ. (διαπιστώθηκε τάση των γυναικών να συγκροτούν μικρές ομάδες παρέας, σε αντίθεση με τους άνδρες συγκρίσιμου δείγματος, που τείνουν να ενταχθούν σε μία «γενικότερη συμβιωτική οργάνωση»). Πρβλ. επίσης M. Dürkop/G. Hardtmann (Hrsg.), *Frauen in Gefängnis*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1978.

(76) Πρβλ. ιδίως L.H. Bowker, ανωτ. (σημ. 67) και H. Toch, *Social Climate and Prison Violence*, εις: M. Braswell et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 8), σελ. 37-46 (α' δημοσίευση εις: *Federal Probation*, 42: 1978, 21-25).

(77) Ιδιαίτερα θα πρέπει, νομίζω, να τονισθεί στο σημείο αυτό το έντονο συναισθηματικό και οργανικό αδιέξοδο που δημιουργείται στον κρατούμενο από την αναγκαστική στήρηση γενετήσιων σχέσεων με το άλλο φύλο. Ίσως μία ευρύτερη αντίληψη ως προς το θέμα αυτό, με χορήγηση κάποιων ενδιάμεσων αδειών εξόδου από τη φυλακή λόγω «καλής διαγωγής», να μετριάζουν κάπως το πρόβλημα — βλ. για το όλο θέμα ιδίως: Claudia Stöckle - Niklas, *Das Gefängnis. Eine eingeschlechtliche Institution*, Bona: Forum Verlag Godesberg, 1989 και J. Q. Bursstein, *Conjugal Visits in Prison*, Lexington, Mass./Toronto: Lexington Books, 1977.

(78) Για τις αναπτύξεις που ακολουθούν βλ. ιδίως J. Harrington, *Violence in Groups*, εις: Norman Tuti, (ed.), *Violence*, London: H.M. Stationery Office, 1976, 166-191, κυρίως 186 επ. και, ειδικότερα από την άποψη της θεωρίας της αλληλεπίδρασης: M. Brown/A. Goldin, ανωτ. (σημ. 37), σελ. 149 επ. και Sam Wright, *Crowds and Riots. A Study in Social Organization*, Beverly Hills/London: Sage Publ., 1978, ιδίως σελ. 23.

σαν ένας άνθρωπος, με μία ψυχή. Παρουσιάζουν δηλ. μίαν ομοιογένεια και σύμ-
 πνοια στις ιδέες, τις πεποιθήσεις, τη δράση και τα συναισθήματά τους, πράγμα που
 αποδίδεται συνήθως σε αλληλεπίδραση, μιμητισμό, υποβολή ή συναισθηματική με-
 ταδοτικότητα (contagion). Επιπλέον εμφανίζουν μίαν έντονη συναισθηματική έντα-
 ση, που φθάνει συνήθως τα όρια της υστερίας, και μίαν αντίστοιχη υποτονικότητα
 στην ανάπτυξη έλλογης σκέψης και δράσης. Κυριαρχεί επομένως ο πρωτόγονος και
 αρχέτυπος, κατά την ορολογία του Jung, τρόπος συμπεριφοράς, που ισοπεδώνει και
 εκμηδενίζει κάθε ανώτερο πνευματικό χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου ατόμου.
 Μέσα στα πλαίσια αυτά το άτομο νοιώθει ιδιαίτερα ισχυρό και ικανό για κάθε ενέρ-
 γεια, αφενός διότι μέσα στην ανωνυμία του πλήθους οι ευθύνες του φαίνονται να
 χάνονται και αφετέρου διότι, εν πάση περιπτώσει, έχει την αίσθηση πως προστα-
 τεύεται για ο,τιδήποτε και αν συμβεί από τη μεγάλη μάζα των ομοϊδεατών του. Οι
 εκδηλώσεις βίας αποτελούν έτσι ένα συνηθισμένο φαινόμενο της ψυχολογίας του
 πλήθους, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν το πλήθος αυτό αισθάνεται καταπιεσμέ-
 νο, «μην έχοντας να χάσει τίποτε άλλο παρά μόνο τις αλυσίδες του», και όταν επι-
 κεφαλής του πλήθους βρίσκονται άτομα με εμπρηστικές ρητορικές ικανότητες και
 ηγετική αναγνώριση. Είναι φανερό ότι υπό ορισμένες παράλληλες προϋποθέσεις,
 που με κλασσικό τρόπο έχει αναλύσει ο Niels Smelser⁽⁷⁹⁾, οι εκδηλώσεις ομαδικής
 βίας μπορούν να προσλάβουν (και) στις φυλακές διαστάσεις δραματικές και κατά
 πολύ ευρύτερες σε σημασία από εκείνες της απλής ατομικής βίας.

Δεύτερον, η ομαδική βία, σε αντίθεση με την ατομική βία, στρέφεται κυρίως κα-
 τὰ του προσωπικού και των εγκαταστάσεων της φυλακής και όχι κατ' άλλων συγ-
 κρατουμένων, εκτός βέβαια εάν πρόκειται για συγκρούσεις μεταξύ «συμμοριών» μέ-
 σα στη φυλακή. Η ομαδική βία είναι συνάμα «δηλωτική»⁽⁸⁰⁾, μη προσχεδιασμένη,
 και εμφανίζεται ως πράξη απελπισίας και ξεσπάσματος. Συνήθως οι στασιαστές
 κρατούμενοι γνωρίζουν ότι η εξέγερσή τους θα κατασταλεί και ότι ίσως θα καταπι-
 γεί στο αίμα. Θεωρούν όμως πως έχουν πια φθάσει στο τελευταίο σκαλί της αντο-
 χής και ελπίζουν πως ακόμη και αν τελικά υποκύψουν, το πρόβλημά τους θα έχει
 προλάβει να γίνει ευρύτερα γνωστό, έτσι ώστε η Πολιτεία, κάτω από την πίεση της
 κοινής γνώμης, να πάρει κάποια μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασής τους.
 Όπως παρατηρήθηκε ορθά, η απελπισμένη κίνηση της εξέγερσης ως «δηλωτικής»
 ενέργειας, φανερώνει κατά βάση την έλλειψη ψυχραιμίας αλλά και τα αισθήματα
 αδυναμίας των κρατουμένων. Αντίθετα, οι κρατούμενοι που αισθάνονται ότι βρί-
 σκονται σε θέση ισχύος, θ' αποφύγουν συνήθως τη «λύση» της εξέγερσης και θα

(79) Βλ. N.J. Smelser, *Theory of Collective Behaviour*. New York/London: The Free Press/Collier -
 Macmillan, 1962, ιδίως κεφ. VIII, σελ. 222 επ. και Νικ. Χ. Τάτση, *Ειδικά Θέματα Κοινωνιολογίας*, Αθή-
 να/Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 1986², ιδίως σελ. 149 επ. Μία παραλλαγή του θεωρητικού μοντέλλου
 του Smelser χρησιμοποιήθηκε κατά την έρευνα για τη «Βία στα Γήπεδα», που πραγματοποιήθηκε υπό
 την επιστημονική ευθύνη μου κατά την περίοδο 1986-1988· βλ. Νέστορα Ε. Κουράκη και Συνεργατών,
 Έκθεση για τη Βία στα Ελληνικά Γήπεδα, υπό δημοσίευση στον Τμητικό Τόμο που εκδίδεται από το
 Πάντειον Πανεπιστήμιο για τον Ηλία Δασκαλάκη, § § 28 επ. και Χρ. Ε. Τσουραμάνη, Η συμπεριφορά
 των Hooligans, Αθήνα/Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1988, σελ. 30 επ., 36 επ.

(80) Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί ότι ο Herbert Blumer στην κλασσική εργασία του «Outline of
 Collective Behavior» (ανωτ., σημ. 10), σελ. 32 επ., χρησιμοποιεί εδώ τον χαρακτηριστικό όρο «(εκ)δηλω-
 τικό πλήθος» (expressive crowd).

επιδιώξουν την καλύτερευση των όρων διαβίωσής τους με άλλους, περισσότερο ορθολογικούς τρόπους πίεσης (π.χ. νομικές ενέργειες) ή και με απευθείας διαπραγματεύσεις με την ηγεσία της φυλακής⁽⁸¹⁾.

16. Κατά κανόνα η ομαδική βία στις φυλακές δεν επισυμβαίνει αυτόματα, σαν «κεραυνός εν αιθρία». Η έκρηξη της αποτελεί, αντίθετα, το αποκορύφωμα ενός υποβόσκοντος κλίματος δυσαρέσκειας και συγκρούσεων, που με τη σειρά του οφείλεται σε σειρά ειδικότερων παραγόντων. Τα «δεινά της φυλάκισης» (στερήσεις ελευθερίας, υλικών αγαθών, ετεροφυλικών σχέσεων, αισθήματος αυτοσεβασμού και ασφάλειας) αποτελούν, όπως αναφέρθηκε ήδη (§2), τον βασικό πυρήνα διαμόρφωσης ενός ευνοϊκού εδάφους για την ανάπτυξη της ομαδικής βίας. Επίσης, προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί η γενικότερη ψυχολογία του κρατουμένου. Ο τελευταίος θεωρεί πως βρίσκεται άδικα μέσα στη φυλακή (οι δικαιολογίες είναι εύκολο να βρεθούν) και πως είναι θύμα της κοινωνικής αδικίας. Διακατέχεται έτσι από αίσθημα άρνησης και δυσπιστίας προς τον ευρύτερο κρατικό μηχανισμό, κυρίως όμως προς τους σφραγιστικούς υπαλλήλους, ως ορατούς και άμεσους εκπροσώπους αυτού του μηχανισμού.⁽⁸²⁾ Εξάλλου ο πληθυσμός της φυλακής αποτελείται κατά βάση από δράστες βαριάς εγκληματικότητας (οι υπόλοιποι εγκληματίες αντιμετωπίζονται συνήθως με εξωιδρυματικές ποινές), από άτομα δηλ. που κατά τεκμήριο παρουσιάζουν, σύμφωνα με την τυπολογία του Merton (ανωτ., σημ. 16), μία «ακοινωνική» ή «αντικοινωνική» στάση απέναντι των άλλων, καθώς και μία παράλληλη τάση εξοικείωσης με τον λεγόμενο υποπολιτισμό του εγκλήματος και της βίας. Ωστόσο όλη αυτή η *ψυχολογική επιβάρυνση των κρατουμένων*, αν και δημιουργεί φορτισμένη ατμόσφαιρα στη φυλακή, δεν είναι από τη φύση της ούτε αναγκαία ούτε ικανή για την πρόκληση της ομαδικής βίας, εκτός εάν φθάσει σε αφόρητη ένταση και συνυπάρξει με καταστάσεις όπως η διοικητική δυσλειτουργία και η υποστήριξη ή προβολή της εξέγερσης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.⁽⁸³⁾ Ειδικότερα:

3. Παράγοντες που ευνοούν την ομαδική βία

(α) Η κατάσταση των κρατουμένων

17. Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι: Σε ποιές περιπτώσεις μπορεί άραγε να θεωρηθεί ότι η κατάσταση των κρατουμένων γίνεται τόσο αφόρητη, ώστε να βρίσκει εκτόνωση (μόνο) στην απεγνωσμένη ομαδική βία; Για την απάντηση σ' αυτό το ερώτημα μπορεί κανείς να διακρίνει δύο ειδών παράγοντες, που διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο: τους «ιδρυματικούς», δηλ. παράγοντες σχετιζόμενους με τις στερήσεις που προέρχονται από το περιβάλλον της φυλακής, και τους «ατομικούς», δηλ. αναγόμενους στην προσωπικότητα των κρατουμένων.

(81) Πρβλ. R.W. *Wilsnack*, Explaining Collective Violence in Prisons: Problems and Possibilities, εις: A.K. *Cohen et al* (eds), ανωτ. (σημ. 9), σελ. 61-78 και ιδίως σελ. 62 επ., 73 επ.

(82) Βλ. αντί άλλων H. - J. *Kerner*, ανωτ. (σημ. 21), § 13 Rdnr. 78-81, σελ. 347 με παραπομπές κυρίως στις εμπειρικές εργασίες των St. *Harbordt*, ανωτ. (σημ. 26), σελ. 31 επ. και H. - Chr. *Hoppensack*, Über die Strafanstalt und ihre Wirkung auf Einstellung und Verhalten von Gefangenen, Göttingen: Otto Schwartz, 1969², σελ. 42 επ.

(83) Πρβλ. τη σχτ. ταξινόμηση των παραγόντων που επιφέρουν ταραχές ή εξεγέρσεις στη φυλακή από την *American Correctional Association* στην έκδοσή της «Riots and Disturbances in Correctional

18. Οι εμπειρικές έρευνες που έχουν διαξαχθεί ως προς τους *ιδρυματικούς* παράγοντες και τη σχέση τους π.χ. με πειθαρχικές ποινές ή με εξεγέρσεις υπογραμμίζουν ιδιαίτερα εδώ τη σημασία της εδαφικότητας και της *στενότητας του διαθέσιμου χώρου*⁽⁸⁴⁾, ο οποίος κατά τις διεθνείς προδιαγραφές δεν θα πρέπει να είναι μικρότερος από 30μ³ για κάθε ατομικό κελλί και 6μ² κατ' άτομο για κάθε κοινό κοιτώνα (ά. 38 ΚωδΜεΚ/1989 και ά. 13 § 2 Σωφρ. Κ./1967), εφόσον βεβαίως ο κρατούμενος περνά τον περισσότερο χρόνο του μέσα εκεί. Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας στενότητας χώρου φαίνεται ότι είναι αρνητικότερα σε μεγάλους θαλάμους, χωρίς δηλ. παραπετάσματα ή άλλες διαρρυθμίσεις που θα επιτρέπανε τη δυνατότητα κάποιας προσωπικής ζωής, ή όταν ο πληθυσμός είναι ανόμοιος (π.χ. αλλοδαποί με ημεδαπούς) και δεν υπάρχει περιθώριο (καλής) επικοινωνίας, ή ακόμη όταν δημιουργούνται μέσα στη φυλακή ομοιογενείς «κλίκες» από επίφοβους κρατούμενους⁽⁸⁵⁾. Θα πρέπει πάντως να τονισθεί ότι η *στενότητα* του χώρου (density) δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την έννοια του *υπερπληθισμού* (overcrowding), που σημαίνει απλώς την ύπαρξη πάρα πολλών καταδίκων μέσα στη φυλακή, χωρίς δηλ. ν' αποκλείεται ότι ο διαθέσιμος χώρος του κάθε καταδίκου μέσα σ' αυτή τη φυλακή είναι επαρκής⁽⁸⁶⁾. Βεβαίως σε μεγάλες φυλακές οι *απόλυτοι* αριθμοί πειθαρχικών ποινών είναι ευλόγως υψηλότεροι, γεγονός που δίνει την εντύπωση μεγαλύτερου κλίματος απειθαρχίας. Είναι εξάλλου παρατηρημένο ότι στις μεγάλης χωρητικότητας φυλακές συνήθως το προσωπικό είναι αναλογικά λιγιστό (άρα λιγότερες οι επαφές με τους κρατούμενους) και οι συνθήκες διαβίωσης είναι τραχύτερες (κατά κανόνα πρόκειται για πεπαλαιωμένες φυλακές «μειζονος ασφαλείας»). Το μεθοδολογικό σφάλμα που γίνεται όμως εδώ είναι η μη αναγωγή των απόλυτων αριθμών σε σχετικούς και, ακόμη, η ταύτιση και σύγχυση της παραμέτρου «υπερπληθυσμός» με άλλες συναφείς αλλά ξεχωριστές παραμέτρους, όπως η αναλογία του προσωπικού και το είδος της φυλακής⁽⁸⁷⁾. Εάν, πάντως, ο παράγοντας «υπερπληθυσμός» απομονωθεί από τους άλλους, τότε κατά τα υπάρχοντα στοιχεία, η σημασία του εμφανίζεται μάλλον μειωμένη⁽⁸⁸⁾. Επίσης από

Institutions: A Discussion of Causes, Preventive Measures and Methods of Control», Maryland 1981, σελ. 1 επ.

(84) Βλ. ιδίως Ed. I. Megargee, Population Density and Disruptive Behavior in a Prison Setting, εις: A.K. Cohen et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 9), 135-144:141· P.L. Nacci/H.E. Teitelbaum/J. Prather, Population Density and Inmate Misconduct Rates in a Federal Prison System, εις: Federal Probation, June 1977, 26-31 και G.G. Gaes/W. J. McGuire, Prison Violence: The Contribution of Crowding versus Other Determinants of Prison Assault Rates, εις: Journal of Research in Crime and Delinquency, 22: 1985, 41-65· πρβλ. επίσης την επισκόπηση προγενέστερων ερευνών και τα πορίσματα ειδικής έρευνας του P.B. Paulus, ανωτ. (σημ. 55), σελ. 14 επ.

(85) Βλ. ΑΙ. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 22 και R.W. Wiltsnack, ανωτ. (σημ. 81), σελ. 69 επ., όπου και άλλες βιβλ. παραπομπές.

(86) D. Stokols, On the Distinction between Density and Crowding: Some Implications for Future Research, εις: Psychological Review, 79: 1972, 275-277, κατά παραπομπή του P.B. Paulus, ανωτ. (σημ. 55), σελ. 8.

(87) Έτσι ορθά: D.P. Farrington/Chr. P. Nuttall, Prison Size, Overcrowding, Prison Violence and Recidivism, εις: M. Braswell et al. (eds.) ανωτ. (σημ. 8), 113-131: 115 επ. και Ed. I. Megargee, ανωτ. (σημ. 84), σελ. 140.

(88) Πρβλ. Ed. I. Megargee, ανωτ. (σημ. 84), σελ. 141 επ. και Jon. L. Freedman, Crowding and Behavior, San Francisco: W.H. Freeman & Co., 1975, σελ. 80. Η παρατήρηση πάντως αυτή έχει, πιστεύω, θεωρητική αξία, διότι στην πράξη ο υπερπληθυσμός *κατά κανόνα συμπίπτει* με τη στενότητα του χώρου

τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι γενικά οι κρατούμενοι προτιμούν να νοιώθουν περισσότερο μαζί στον ίδιο χώρο, παρά απομονωμένοι, αρκεί πάντως να έχουν συγχρόνως τη δυνατότητα μιας ιδιωτικής ζωής (privacy) και του συνδεόμενου με αυτήν χώρου, όταν αισθανθούν τη σχετική ανάγκη⁽⁸⁹⁾.

19. Δύο ακόμη ιδρυματικοί παραγόντες που φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη σημασία για τις εκδηλώσεις απειθαρχίας και βίας στη φυλακή είναι αφενός το είδος της φυλακής (ανοικτή/ κλειστή, προσανατολισμένη στο αναμορφωτικό ιδεώδες ή στους παραδοσιακούς φυλακτικούς σκοπούς) και αφετέρου η έκταση απασχόλησης του κρατουμένου μέσα σ' αυτήν. Αναφέρθηκε ήδη (§12) ότι κατά τα διαθέσιμα ερευνητικά στοιχεία, οι κρατούμενοι σε *ιδρύματα αναμορφωτικού τύπου* επιδεικνύουν μεγαλύτερο πνεύμα συνεργασίας με το προσωπικό της φυλακής και έχουν μεγαλύτερες προοπτικές κοινωνικοποίησης από όσο οι κρατούμενοι σε παραδοσιακές φυλακές. Κάτι ανάλογο μπορεί να λεχθεί και για το συναφές αλλά ξέχωρο θέμα της *απασχόλησης των κρατουμένων*: Η εκπαίδευση, η επαγγελματική επιμόρφωση, η εργασία, η σωματική άσκηση και η ψυχαγωγία είναι δραστηριότητες οι οποίες, εφόσον γίνονται με ευχάριστο και όχι μονότονο ή βεβιασμένο τρόπο, «γεμίζουν» τη ζωή του κρατουμένου και περιορίζουν σημαντικά την ψυχολογική του επιβάρυνση μέσα στη φυλακή ενώ συνάμα βοηθούν και στη μελλοντική του κοινωνική ενσωμάτωση⁽⁹⁰⁾. Ακόμη και η ανέγερση εγκαταστάσεων μέσα στη φυλακή, από τους ίδιους τους κρα-

και επομένως η επιτυχής αντιμετώπισή του κρίνεται ως πρωταρχική προϋπόθεση εύρυθμης λειτουργίας των φυλακών. Από την άποψη αυτή το πρόβλημα του υπερπληθισμού των φυλακών έχει αποτελέσει κατά τα τελευταία έτη αντικείμενο έντονης μελέτης και νομοθετικής επεξεργασίας των περισσότερων ευρωπαϊκών και αμερικανικών χωρών, ιδίως σε συνδυασμό με την προώθηση εναλλακτικών μέτρων στη θέση της ποινής κατά της ελευθερίας. Σημειώνονται στη συνέχεια, με χρονολογική σειρά, ορισμένες από τις σημαντικότερες σχετ. εργασίες της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας: *Parliamentary All - Party Penal Affairs Group*, *Too Many Prisoners. An examination of ways of reducing the prison population*, Chichester/London: Barry Rose Publ., 1980· Andr. *Rutherford*, *Prisons and the Process of Justice. The Reductionist Challenge*, London: Heinemann, 1984, ιδίως σελ. 121 επ· Arth. *Kreuzer*, *Gefängnisüberfüllung. Eine kriminalpolitische Herausforderung*, εις: *Festschrift für Günter Blau* με επιμ. έκδ. (Hrsg.) από τους H. *Schwind et al.*, Berlin/New York: de Gruyter, 1985, 459-486· R. *Oberheim*, *Gefängnisüberfüllung*, εις: *Zeitschrift für Strafvollzug und Straffälligenhilfe*, 34: 1985, 15-22 και του *ιδίου*, *Gefängnisüberfüllung*, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1985· Joh. *Schmidt*, *Überbelegung im Strafvollzug*, Frankfurt a.M., 1986· *Bevölkerungsentwicklung und Haftplatzbedarf*. Θεματικό αφιέρωμα εις: *Kriminologisches Journal*, 18: 1986, 290-304· Martin *Killias*, *Überfüllte Gefängnisse - Was nun?*, εις: J. *Schuh* (Hrsg.), *Aktuelle Probleme des Straf- und Massnahmenvollzugs*, Grösch, 1987, 83-114· B. *Hesener*, *Bevölkerungsbewegung und Strafvollzugsbelegung*, εις: *Zeitschrift für Strafvollzug und Straffälligenhilfe*, 36: 1987, 195-206· S. *Evans Skovron*, *Prison Crowding*, εις: J.E. *Scott*/Tr. *Hirschi* (eds.) *Controversial Issues in Crime and Justice*, Newbury Park etc.: Sage Publ., 1988, 183-198· Vivien *Stern*, *Imprisoned by Our Prisons. A Programme of Reform*, London/Sydney/Wellington: Unwin, 1989· *The First Stop in a Crowded System*, ειδ. αφιέρωμα του περ. *Corrections Today*, June 1990 (vol. 52, No 3), ιδίως σελ. 16 επ.

(89) Θα μπορούσαν π.χ. οι κρατούμενοι να έχουν κλειδί για τα κελιά τους (φυσικά ένα δεύτερο κλειδί θα είχαν συγχρόνως και οι σωφρονιστικοί υπάλληλοι), ώστε να μπορούν ν' απομονώνονται κάποια στιγμή στον «δικό» τους χώρο ή και ν' αποφεύγουν επιθέσεις από άλλους κρατούμενους: Ed. El. *Flynn*, *ανωτ.* (σημ. 9), σελ. 127, 125.

(90) St. D. *Dillingham*/R.H. *Montgomery, Jr.*, *Prison Riots: A Corrections Nightmare Since 1774*, εις: M. *Braswell et al* (eds.), *ανωτ.* (σημ. 8), 19-35: 23 επ. και Ed. El. *Flynn*, *ανωτ.* (σημ. 9), 128. Ανάλογες διαπιστώσεις προέκυψαν και από την έρευνα των λόγων εξέγερσης σε γαλλικές φυλακές: J. *Sacotte*, *Trente ans de politique criminelle en matière pénitentiaire*, εις: *Archives de Politique criminelle*, 3: 1977, 75-107 : 98 επ.

τούμενους (π.χ. διαμόρφωση χώρων για αθλοπαιδιές) έχει αποδειχθεί ότι ασκεί σ' αυτούς μία ιδιαίτερα ευεργετική ψυχολογική επίδραση⁽⁹¹⁾. Αλλά και αντίστροφα: κρατούμενοι που υποαπασχολούνται με ανούσιο τρόπο ή μένουν αδρανείς και συγχρωτίζονται μεταξύ τους χωρίς σκοπό μέσα σε μία κλειστή φυλακή φυλακτικού τύπου, είναι πολύ πιθανό να εμφανίσουν κάποια στιγμή συμπτώματα απειθαρχίας ή ακόμη και εκδηλώσεις ομαδικής βίας, η οποία, αν μη τι άλλο, θα ήταν πρόσφορη να «σπάσει τη ρουτίνα» της ατέλειωτης καθημερινότητας⁽⁹²⁾.

20. Εκτός από τους ιδρυματικούς παράγοντες που αναπτύχθηκαν ήδη, την κατάσταση των κρατουμένων προς την κατεύθυνση της ομαδικής βίας μπορεί να επηρεάσουν επίσης και ορισμένοι *ατομικοί* παράγοντες, συνδεδεμένοι με τις επιμέρους ιδιότητες και την εν γένει προσωπικότητα των κρατουμένων. Η ηλικία φαίνεται να παίζει εδώ ένα σημαντικό ρόλο, κυρίως από την άποψη ότι οι νεαροί κρατούμενοι και ιδίως αυτοί που δεν είναι έγγαμοι ή και δεν έχουν παιδιά, παρουσιάζουν γενικώς μεγαλύτερη απειθαρχία⁽⁹³⁾. Το γεγονός αυτό μπορεί ν' αποδοθεί στα αυξημένα προβλήματα και τις λεπτές ψυχολογικές ισορροπίες της (μετ)εφηβικής ηλικίας, σε συνδυασμό και με την απουσία του αισθήματος ευθύνης το οποίο θα ήταν σε θέση να ενισχύσει η δημιουργία μιας οικογένειας. Επίσης, το πότε έχει εισαχθεί ένα άτομο στη φυλακή και πότε θ' απολυθεί ενδέχεται να έχει για το υπό εξέταση θέμα κάποια σημασία, κυρίως εάν λάβει κανείς υπόψη του τη συναφή συζήτηση για τη σχέση της ιδρυματοποίησης με τον χρόνο της εκτιμώμενης ποινής (ανωτ., § 6). Υποτίθεται δηλ. ότι οι νεοεισαγόμενοι κρατούμενοι παρουσιάζουν περισσότερα στοιχεία απειθαρχίας και ότι το ίδιο συμβαίνει με εκείνους των οποίων η (υφ' όρον) απόλυση δεν προβλέπεται να γίνει πριν από ένα ή περισσότερα χρόνια. Ωστόσο, οι υποθέσεις αυτές δεν φαίνεται να έχουν ακόμη επιβεβαιωθεί εμπειρικά από τις υπάρχουσες έρευνες, των οποίων τα αποτελέσματα εμφανίζονται να διαφέρουν κατά περίπτωση⁽⁹⁴⁾. Μεγαλύτερη ομοφωνία υπάρχει, αντίστροφα, ως προς τη μικρή σημασία που μπορεί να έχουν εδώ παράγοντες όπως η φυλετική προέλευση, το προϊδρυματικό εγκληματικό παρελθόν και το είδος της εγκληματικής πράξης (π.χ. τέλεση εγκλήματος βίας)⁽⁹⁵⁾.

β) Η διοικητική δυσλειτουργία

(91) H. Toch (discussion), εις: A.K. Cohen et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 9), σελ. 145.

(92) Πρβλ. H. Harrington, ανωτ. (σημ. 78), σελ. 173.

(93) Βλ. ιδίως Al. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 31, 195. όπου και περαιτέρω βιβλ. παραπομπές, καθώς και πορίσματα της δικής της έρευνας. Ενδιαφέρον είναι επίσης να σημειωθεί ότι σε σοφρονιστικό κατάστημα της Αμερικής, στο οποίο οι εκεί νεαροί τρόφιμοι άρχισαν να ζουν μαζί με μεγαλύτερους τους, σε ξεχωριστές μονάδες των 100 ατόμων, οι εκδηλώσεις βίας μειώθηκαν αισθητά (J. Mabili et al., Age and Prison Violence, εις: Criminal Justice and Behavior, 6: 1979, 175- 185), αν και από την έρευνα δεν προκύπτει μήπως αυξήθηκαν αντίστοιχα οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις μεταξύ των κρατουμένων...

(94) Πρβλ. Al. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 195 (αδιάφορη η διάρκεια της ποινής για την επιθετικότητα του κρατουμένου). St. D. Dillingham/R.H. Montgomery, Jr., ανωτ. (σημ. 90), σελ. 29 (προοδευτική αύξηση της επιθετικότητας με το πέρασμα του χρόνου) και D. Ellis/H. G. Grasmick/B. Gilman, Violence in Prisons: A Sociological Analysis, εις: American Journal of Sociology, 80: 1974, (τόσο μεγαλύτερη η επιθετικότητα όσο μεγαλύτερη και η χρονική απόσταση από την [υφ' όρον] απόλυση).

(95) Π.χ. P.B. Paulus, ανωτ. (σημ. 55), σελ. 88 επ. και Al. Mandaraka - Sheppard, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 195.

21. Με τον όρο «διοικητική δυσλειτουργία» αποδίδονται φαινόμενα που αφορούν είτε τις (κακές) σχέσεις προσωπικού και κρατουμένων, είτε και την υπολειτουργία ή αποδιοργάνωση του διοικητικού μηχανισμού π.χ. λόγω συχνών μετατάξεων ή μετακινήσεων του προσωπικού. Το πρώτο από τα δύο αυτά θέματα, δηλ. οι *σχέσεις του προσωπικού με τους κρατουμένους* ανάγεται, όπως τονίσθηκε ήδη (§2), στην επίτευξη μιας λεπτής ισορροπίας ανάμεσα στην ανάγκη για εφαρμογή του κανονισμού της φυλακής και στην παράλληλη ανάγκη να γίνουν σεβαστές από το προσωπικό κάποιες ιδιαιτερότητες που απορρέουν από τον «κώδικα» των κρατουμένων και τις αξίες του. Σε πρακτικό επίπεδο, αυτό σημαίνει ότι στις σχέσεις του προσωπικού με τους κρατουμένους δεν πρέπει να υπάρχει ούτε υπερβολικός φορμαλισμός και αυστηρότητα, ούτε πάλι εξαιρετική οικειότητα και χαλάρωση, ικανή να υπονομεύσει την τήρηση της τάξης στη φυλακή και ν' ανοίξει τον δρόμο σε δυναμικούς κρατούμενους που θα επιβάλουν τους δικούς τους κανόνες. Οποιαδήποτε απόκλιση της πλάστιγγας προς τη μία ή την άλλη πλευρά μπορεί να οδηγήσει, όπως είναι φανερό, σε αναταραχή. Πώς εξειδικεύεται όμως αυτή η λεπτή ισορροπία στη θετική, καθημερινή της μορφή; Η λέξη - κλειδί είναι εδώ η *επικοινωνία* μεταξύ προσωπικού και κρατουμένων⁽⁹⁶⁾, η προθυμία δηλ. του προσωπικού να έρχεται σ' επαφή με τον κρατούμενο, να τον αντιμετωπίζει ως άνθρωπο - πολίτη που έχει ανάγκη ψυχολογικής υποστήριξης, ν' ακούει τα παράπονα ή τα αιτήματά του και να εξετάζει προσεκτικά τη δυνατότητα ικανοποίησής τους (π.χ. περισσότερη ασφάλεια από επιθέσεις άλλων συγκρατουμένων, μεγαλύτερη ευχέρεια στην προμήθεια βασικών ειδών κ.λπ.). Πέρα όμως από την επικοινωνία, που εγκαθιδρύει μία ζεστή και ανθρώπινη σχέση, σημασία έχει για την καλή λειτουργία της φυλακής και η *ψύχραιμη και σταθερή αντιμετώπιση* των κρατουμένων, και ιδίως εκείνων που απειθαρχούν. Βάρβαρες, σπασμωδικές, μεροληπτικές ή και επιδεικτικά αυστηρές πειθαρχικές ποινές, χωρίς μάλιστα την παράλληλη χορήγηση αμοιβών όταν αυτό μπορεί να γίνει, δημιουργούν συνήθως έκρυθμη κατάσταση στη φυλακή και οδηγούν σε εκδηλώσεις αντι-βίας ή σε φαινόμενα αποδράσεων και αυτοκτονιών⁽⁹⁷⁾. Παρόμοιες καταστάσεις δημιουργούνται επίσης, όταν από υποκειμενική άποψη, οι κρατούμενοι θεωρούν πως η κατάστασή τους επιδεινώνεται, τα προνόμιά τους ανακατανέμονται ή οι προσδοκίες τους διαψεύδονται⁽⁹⁸⁾, ακόμη και αν αυτές οι εξελίξεις δεν σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο που τους μεταχειρίζεται το προσωπικό, αλλά συναρτώνται με εξωιδρυματικούς παράγοντες (π.χ. μη ψήφιση ενός νομοσχεδίου που θα συντόμευε τον εκτιτέο χρόνο για χορήγηση της υφ' όρον απόλυσης⁽⁹⁹⁾).

22. Το δεύτερο θέμα που σχετίζεται με τη διοικητική δυσλειτουργία είναι η *υπολειτουργία ή αποδιοργάνωση του διοικητικού μηχανισμού*. Το πρόβλημα αυτό αφορά κατά πρώτον τη *στελέχωση* της υπηρεσίας. Είναι προφανές ότι εάν το φυλακτικό

(96) Βλ. τα σχτ. πόρσιμα ερευνών εις *Al. Mandaraka - Sheppard*, ανωτ. (σημ. 31), σελ. 22

(97) *Ed. El. Flynn*, ανωτ. (σημ. 9), σελ. 118-119 και *Al. Mandaraka - Sheppard*, σελ. 32 επίσης: *E.D. Poole/R.M. Regoli*, *Violence in Juvenile Institutions*, εις: *Criminology*, 21: 1983, 213-232 : 228 και *Ph. Scraton/J. Sim/P. Skidmore*, *Though the Barricades: Prisoner Protest and Penal Policy in Scotland*, εις: *Journal of Law and Society*, 15: 1988, 247-262: 259 επ.

(98) Πρβλ. *G.M. Sykes*, ανωτ. (σημ. 4), σελ. 124 επ.

(99) *Israel L. Barak - Glantz*, *The Anatomy of Another Prison Riot*, εις: *M. Braswell et al. (eds.)*, ανωτ. (σημ. 8), σελ. 46-71, ιδίως σελ. 58 επ.

προσωπικό είναι μικρό σε αριθμό ή/και χωρίς εξειδικευμένη κατάρτιση, τότε δεν έχει ούτε τον χρόνο αλλά ούτε και τις δυνατότητες για μία ουσιαστική επικοινωνία με τον κρατούμενο. Τον αντιμετωπίζει έτσι σαν απόκληρο και ασχολείται μόνο με την ασφαλή φύλαξή του, πράγμα το οποίο, όπως υπογραμμίσθηκε ήδη (§19), πολύ σύντομα μπορεί να οδηγήσει σε βία και ταραχές. Υπάρχει ωστόσο και μία δεύτερη πτυχή του προβλήματος με ανάλογα αποτελέσματα: η *έλλειψη συνέχειας και συνοχής* του μηχανισμού. Πιο συγκεκριμένα, οι συχνές μετακινήσεις του προσωπικού (υπαλληλικού και διευθυντικού), ιδίως μάλιστα όταν συμπέσουν με απότομη αλλαγή στην τακτική αντιμετώπισης των κρατουμένων (π.χ. ο φυλακτικός προσανατολισμός της φυλακής γίνεται αναμορφωτικός) και με διενέξεις μεταξύ του παλαιού και του νέου προσωπικού, είναι καταστάσεις οι οποίες προκαλούν γενικότερη αποδιοργάνωση στη φυλακή και ευνοούν τις εξεγέρσεις⁽¹⁰⁰⁾.

γ) Ο ρόλος του Τύπου

23. Σημαντική, τέλος, πτυχή του όλου προβλήματος της ομαδικής βίας σε μία φυλακή αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο θα παρουσιασθεί μία εξέγερση κρατουμένων από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Δύο στοιχεία θα πρέπει να ληφθούν εδώ υπόψη: Πρώτον, ότι οι εξεγέρσεις στις φυλακές εμφανίζουν *μεταδοτικότητα*, σε τρόπο ώστε συνήθως τη μία εξέγερση ν' ακολουθεί νέα σε άλλο τμήμα της ίδιας φυλακής ή και αλλού. Και δεύτερον, ότι αρκετά συχνά οι εξεγέρσεις έχουν ένα πολιτικοποιημένο ή *ιδεολογικό περίβλημα*, γεγονός το οποίο επιβοηθεί τη δικαιολόγησή τους στη συνείδηση των κρατουμένων (Matza) αλλά και την παράλληλη προσέλευση υποστηρικτών μέσα από αντίστοιχους πολιτικούς κύκλους. Είναι φανερό ότι και στις δύο αυτές περιπτώσεις ο ρόλος του Τύπου καθίσταται ρυθμιστικός στην έκλυση ή και συντήρηση εξεγέρσεων, αφού με την τυχόν εκτεταμένη δημοσιότητα που θα δώσει, ενδέχεται να συντελέσει αφενός στον πολλαπλασιασμό τους και αφετέρου στην ιδεολογική τους νομιμοποίηση απέναντι στην κοινή γνώμη. Και ανεξάρτητα, όμως, από τα ενδεχόμενα αυτά, η προβολή μιας εξέγερσης από τον Τύπο μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διατήρηση ή και επέκτασή της στο μέτρο κατά το οποίο οι κρατούμενοι με τις στασιαστικές τους ενέργειες επιδιώκουν ακριβώς να στρέψουν την προσοχή της κοινής γνώμης στα προβλήματά τους. Ο Τύπος έρχεται τότε και ικανοποιεί με τα δημοσιεύματά του την ανάγκη για επικοινωνία που οι κρατούμενοι δεν μπόρεσαν να έχουν με τους εκπροσώπους της Πολιτείας μέσα στη φυλακή⁽¹⁰¹⁾. Τούτο βεβαίως δεν είναι κατακριτέο, ενόψει της ανάγκης για πληρότητα στην ενημέρωση των πολιτών. Θα έλεγα, μάλιστα, ότι η παρουσίαση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι κρατούμενοι, μέσα από τα μ.μ.ε., είναι έως ένα βαθμό και επιβεβλημένη, ώστε να ευαισθητοποιείται η κοινή γνώμη σ' αυτά, υπό την προϋπόθεση πάντως ότι η παρουσίαση αυτή δεν θα έχει μεροληπτικό και ενισχυτικό για την εξέγερση χαρακτήρα.

24. Οι προηγηθείσες επισημάνσεις αυτής της εργασίας και ιδίως το τελευταίο

(100) Βλ. ιδίως I.L. Barak - Glantz, ανωτ. (σημ. 99) σελ. 55 επ., 64 επ. και Sue Mahan, An «Orgy of Brutality» at Attika and the «Killing Ground» at Santa Fe: A Comparison of Prison Riots, εις: M. Braswell et al. (eds.), ανωτ. (σημ. 8), 73-87: 84. Πρβλ. και M. Colvin, The 1980 New Mexico Prison Riot, εις: Social Problems, 29: 1982, 449-463: 456 επ.

(101) Πρβλ. R.W. Wilsnack, ανωτ. (σημ. 81), σελ. 63 και 71.

μέρος της περί ομαδικής βίας στις φυλακές όχι μόνον αποτελούν, όπως γίνεται αντιληπτό, μία κριτική εξέταση των επιστημονικών πορισμάτων για τους παράγοντες που τη δημιουργούν, την εκλύουν ή και τη συντηρούν, αλλά συνιστούν συγχρόνως και μίαν (αντίστοιχη) έμμεση υπόδειξη των μέτρων εκείνων που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην εξάλειψη ή τουλάχιστον στην εξασθένηση των εν λόγω παραγόντων. Εντελώς συνοπτικά τα μέτρα αυτά θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν στη λέξη «ομαλότητα»⁽¹⁰²⁾, πράγμα που σημαίνει τη δημιουργία στις φυλακές συνθηκών με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ομοιότητα προς εκείνες της «φυσιολογικής» κοινωνικής ζωής (πρβλ. ανωτ., § 12: σωφρονιστικά χωριά). Μόνο έτσι μπορεί να εξασφαλισθεί η απρόσκοπτη μετάβαση του κρατουμένου από τη φυλακή προς την ελευθερία. Άλλωστε, όπως ορθά επισημαίνεται στον 57° «Ελάχιστο Κανόνα» του Ο.Η.Ε., «η φυλακή και τα άλλα μέτρα (...) είναι καταθλιπτικά ήδη λόγω του γεγονότος ότι με την αποστέρηση της ελευθερίας στερούν το άτομο από το δικαίωμα να διαθέτει τον εαυτό του (...) Το σωφρονιστικό σύστημα δεν πρέπει να επιτείνει τις καταθλίψεις τις συνυφασμένες σε μία τέτοια κατάσταση»...

---

(102) Μία ανάπτυξη αυτής της ιδέας από αρχιτεκτονική - μορφολογική άποψη υπάρχει στην εργασία του E.G. Nagel, ανωτ.: (σημ. 9). Προς την ίδια κατεύθυνση αλλά υπό συνθετικότερο πρίσμα βλ. και Γ. Πανούση. Στην πορεία αναζήτησης μιας «άλλης» δικαιοσύνης, εις: Νομικές Μελέτες ΕΔΠ/Δημ. Παν/μίου Θράκης, IV, 1987 και κατ' αναδημοσίευση εις: του ιδίου. Το «ζητούμενο» στην Εγκληματολογία, Αθήνα/Κομοτηνή: Α.Ν. Σόκκουλας, 1988, 309-320: 317 επ.